

Ghalib
(International Journal of Law, Political Science and International Relations)

Journal Homepage: www.ghalibqjournal.com

ISSN

P: [2788-4155](tel:2788-4155)

E: [2788-6441](tel:2788-6441)

OPEN ACCESS

Publisher: Ghalib University-Herat

<https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.15.I2.3>

Women's Rights to Annulment and Judicial Separation of Marriage under Afghanistan's Principles on Marital Separation: An Approach to Preventing Family Disputes

Abdul Naser Amini^{1*}, Atiqullah Rahmani², Besmellah Movahhed³

^{1*} Assistant Professor, Department of Islamic Culture, Faculty of Law and Political Science, Ghalib University, Herat, Afghanistan (Corresponding Author: abdulnaseramini@ghalib.edu.af)

² Assistant Professor, Department of Islamic Culture, Faculty of Law and Political Science, Ghalib University, Herat, Afghanistan.

³ Department of Islamic Culture, Faculty of Law and Political Science, Ghalib University, Herat, Afghanistan (besmellah.movahhed@ghalib.edu.af)

Article Info ABSTRACT

Article type:
Research
Article

PP: 65 -100

Received:
24/ 06/2026

Accepted:
11/ 08/ 2026

Published:
25/ 08/2026

Background and Objective: In Islam, the family is one of the most fundamental social institutions, and the marital relationship is essentially founded on continuity, affection, mercy, and mutual respect for rights. However, in some circumstances, the continuation of marital life, due to the existence of certain Sharia-based and legal grounds, may become a source of harm, uncertainty, hostility, and family disputes. This study aims to examine women's right to "Faskh" (annulment) and "Tafriq" (judicial separation) of marriage in light of Afghanistan's "Principles of Separation between Spouses", and to clarify its role in preventing family disputes.

Method: In terms of purpose, this study is applied, while methodologically, it adopts a descriptive-analytical approach. Data were collected through library-based research. The provisions of Afghanistan's "Principles of Separation between Spouses" and its jurisprudential sources were examined, with particular emphasis on the principles of Hanafi jurisprudence. The circumstances in which women may exercise the rights of "Faskh", "Tafriq", "Khul'" (divorce by mutual agreement), and recourse to the court were analyzed.

Findings: The findings indicate that, based on Hanafi jurisprudence, Afghanistan's "Principles of Separation between Spouses" provide women with avenues for "Faskh", "Tafriq", consensual separation, or recourse to the court in cases such as stipulated lack of "Kafā'a" (marital compatibility), the option of puberty, misconduct by the guardian, the husband's disappearance, specific defects of the husband, "Khul'", and the husband's persistent misconduct. These rights are not absolute; rather, they depend on the existence of a valid legal ground, judicial proof, and, in many cases, a court judgment. The "Principles" also restrict the scope of judicial separation in certain cases, such as an absent but not missing husband and failure to provide maintenance.

Conclusion: Women's right to "Faskh" and "Tafriq" of marriage under Afghanistan's "Principles of Separation between Spouses", if properly implemented, can contribute effectively to preventing family disputes by

providing a Sharia-based and judicial avenue for dissolving harmful marriages, resolving uncertainty, preventing arbitrary decisions, and bringing family conflicts within the framework of the court. The full realization of this role requires legal awareness among women and families, confidential and fair proceedings, and the development of clear procedural guidelines.

Keywords: Family Disputes, Faskh of Marriage, Hanafi Jurisprudence, Principles of Separation between Spouses, Tafariq of Marriage, Women's Rights.

Cite this article: Amini, Abdul Naser; Rahmani, Atiqullah; movahhed, Besmellah. (2026). Women's Rights to Annulment and Judicial Separation of Marriage under Afghanistan's Principles on Marital Separation: An Approach to Preventing Family Disputes. *Ghalib Journal*. 15 (2). 65-100. <https://doi.org/10.58342/ghalibqi.V.15.I.2.3>

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Introduction

In Islamic jurisprudence, the family is regarded as one of the most important social and moral institutions, and marriage is fundamentally based on continuity, affection, mercy, and mutual respect for the rights of both spouses. However, there are circumstances in which the continuation of a marriage, rather than fulfilling the objectives of the family, becomes a source of harm, uncertainty, familial pressure, persistent disagreement, and prolonged conflict. In such circumstances, while Islamic law emphasizes reconciliation and the preservation of the family, it also provides mechanisms such as annulment, judicial separation, *khul'*, arbitration, and judicial proceedings to determine the status of the marital relationship. The *Principles of Judicial Separation between Spouses in Afghanistan*, as one of the relatively recent instruments in the field of personal status law, sets out various grounds for separation across twelve chapters and addresses matters including incompatibility (*kafā'a*), the option of puberty (*khiyār al-bulūgh*), breastfeeding, impediments arising from affinity, the husband's disappearance, *khul'*, absence, obstinacy, the husband's defects, apostasy, abandonment of Islam, difference of domicile or jurisdiction (*ikhtilāf al-dārayn*), *li'ān*, and *zihār*.

Despite the importance of this instrument, the position of women in the annulment and separation of marriage under the Principles, and its role in preventing family disputes, require an independent jurisprudential and legal analysis. Previous studies have largely focused on the annulment of marriage in Islamic jurisprudence and Afghan law, defects constituting grounds for annulment across different schools of Islamic jurisprudence, or general discussions of marital separation. Less attention has been devoted to a focused analysis of the *Principles of Judicial Separation between Spouses in Afghanistan* from the perspective of women's rights and its preventive function in family disputes. Accordingly, this study aims to examine women's rights regarding the annulment and separation of marriage in light of the *Principles of Judicial Separation between Spouses in Afghanistan* and to clarify its role in preventing family disputes. The main research question is: What position does the Principles accord to women with regard to the annulment and separation of marriage, and how can this position contribute to reducing or preventing family disputes? The study hypothesizes that the proper recognition and exercise of this right, within the prescribed grounds and conditions, can prevent the continuation of harm, uncertainty, and the escalation of family disputes by providing a legitimate and judicial avenue for resolving the marital relationship.

Methodology

This study is applied in terms of its purpose and descriptive-analytical in terms of its methodology. The research population comprises the *Principles of Judicial Separation between Spouses in Afghanistan*, authoritative sources of Hanafi jurisprudence, and relevant studies on annulment, judicial separation, harm, and family disputes. The primary research sample consists of the provisions of the Principles, particularly those concerning incompatibility (*kafā'a*), the option of puberty (*khiyār al-bulūgh*), breastfeeding, the husband's disappearance, *khul'*, obstinacy, the husband's defects, absence other than disappearance, *li'ān*, and *zihār*. Data were collected through note-taking from library sources and through content analysis of the provisions of the Principles and their jurisprudential footnotes. First, key concepts such as annulment, judicial separation, *khul'*, the option of puberty, disappearance, obstinacy, and compatibility were examined. The provisions of the Principles were then compared with Hanafi jurisprudential sources, including *Badā'i' al-Ṣanā'i'*, *al-Hidāya*, *Radd al-Muhtār*, and *al-Fatāwā al-Hindiyya*. Finally, the role of these legal provisions in preventing family disputes was analyzed in terms of removing harm and uncertainty, referring disputes to the courts, protecting women's rights, and preventing disputes involving accusations that may affect family dignity and reputation.

Results

The findings indicate that the *Principles of Judicial Separation between Spouses in Afghanistan* does not recognize women's right to annulment or judicial separation as an unrestricted right. Rather, the exercise of this right is subject to specific grounds, jurisprudential conditions, judicial proof, and, in many cases, a court judgment. The instrument distinguishes between cases involving the invalidity of a marriage contract and those in which a right of annulment arises after a valid marriage has been concluded. Thus, in certain provisions, the validity of the marriage itself is negated, whereas in cases such as stipulated incompatibility and the option of puberty, the right of annulment is recognized subject to the prescribed conditions and judicial determination.

The Principles also provides women with the right to approach the court in certain circumstances, including the husband's disappearance and the husband's obstinacy. With respect to the husband's defects, however, only specific defects, such as *jabb*, *'innīn*, and *khiṣā'*, are recognized as grounds for seeking judicial separation. In sensitive disputes involving breastfeeding, impediments arising from affinity, *li'ān*, and *zihār*, the matter is likewise directed toward judicial proceedings, evidentiary requirements, oaths, and judicial determination in order to prevent unfounded accusations and disputes affecting personal and family reputation.

At the same time, the Principles does not grant women a right to judicial separation in every circumstance. In particular, it does not recognize judicial separation on the grounds of an absent husband who is not considered missing, or merely on the basis of non-payment of maintenance. Consequently, although the Principles provides an important legal and jurisprudential framework for protecting women and preventing family disputes, the scope of this protection remains subject to the jurisprudential and judicial limitations expressly established in the instrument.

Conclusion

This study was conducted to examine women's rights regarding the annulment and judicial separation of marriage in light of the *Principles of Judicial Separation between Spouses in Afghanistan* and to clarify its role in preventing family disputes. The findings demonstrate that, within the framework of Hanafi jurisprudence, the Principles provides women, in specified circumstances, with mechanisms such as annulment, seeking judicial separation, *khul'*, recourse to the courts, and judicial proceedings. These findings are consistent with the foundations of Hanafi jurisprudence and previous research concerning judicial separation, the prevention of harm, and the role of judges in resolving family disputes, insofar as both recognize preservation of the family as a fundamental principle while accepting judicial mechanisms for removing harm and determining the status of the marriage when a legally recognized ground exists.

At the same time, the study demonstrates that the protection afforded to women under the Principles is not absolute; rather, it depends on the fulfillment of prescribed grounds, judicial proof, a court judgment, and the relevant jurisprudential limitations. One of the most significant strengths of the Principles is its capacity to move sensitive family disputes away from customary pressures, emotional confrontation, and informal interference and into a structured judicial process involving investigation, arbitration, oaths, and judicial determination. Conversely, limitations such as the exclusion of judicial separation on the grounds of absence other than disappearance and non-payment of maintenance may reduce part of its preventive function.

Based on the findings, the study recommends the development of clear implementing procedures for the application of the Principles, greater legal awareness among women and families, and specialized training for judges on the foundations of Hanafi jurisprudence and the distinctions among annulment, judicial separation, *khul'*, and invalidity of marriage. It also recommends ensuring confidentiality in sensitive family disputes and developing effective legal and procedural mechanisms for matters such as maintenance, housing, and absence other than disappearance.

Conflict of Interest

The authors hereby declare that there are no personal, financial, organizational, institutional, or professional conflicts of interest in connection with the conduct, preparation, or publication of this research. Furthermore, no interests have been identified that could have influenced the results or interpretation of the findings of this study.

Acknowledgment

The Corresponding author gratefully acknowledges the academic and research colleagues who contributed to the improvement of this study through their constructive comments and scholarly guidance, particularly Atiqullah Rahmani and Besmellah movahhed.

	 (مجله بین المللی مطالعات حقوقی، سیاسی و روابط بین الملل) صفحه اصلی مجله: www.ghalibqjournal.com ISSN P: 2788-4155 E: 2788-6441 OPEN ACCESS	
https://doi.org/10.58342/ghalibqi.V.15.I.2.3		ناشر: پوهنتون / دانش گاه غالب - هرات

حق زن در فسخ و تفريق نکاح در پرتو اصول نامه تفريق زوجين افغانستان؛ راه کارى برای پیش گیری از منازعات خانواده کی

عبدالناصر امینی^{۱*}، عتیق الله رحمانی^۲، بسم الله موحد^۳

^{۱*} پوهنځار بخش ثقافت اسلامي، پوهنځي / دانش كده حقوق و علوم سياسي، پوهنتون / دانش گاه غالب، هرات، افغانستان (نویسنده مسؤول: abdulnaseramini@ghalib.edu.af)

^۲ پوهنځار بخش ثقافت اسلامي، پوهنځي / دانش كده حقوق و علوم سياسي، پوهنتون / دانش گاه غالب، هرات، افغانستان.

^۳ بخش ثقافت اسلامي، پوهنځي / دانش كده حقوق و علوم سياسي، پوهنتون / دانش گاه غالب، هرات، افغانستان (bismellah.movahhed@ghalib.edu.af)

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

ص: ۶۵-۱۰۰

دریافت:

۱۴۰۳/۰۴/۰۳

پذیرش:

۱۴۰۵/۰۵/۲۰

نشر:

۱۴۰۵/۰۶/۰۳

زمینه و هدف: خانواده در اسلام از بنیادی ترین نهادهای اجتماعی است و اصل در رابطه زوجیت بر دوام، مودت، رحمت و رعایت حقوق متقابل استوار می باشد؛ با این حال، گاهی ادامه زنده گی مشترک به دلیل تحقق برخی اسباب شرعی و حقوقی، به منشأ ضرر، بلاتکلیفی، خصومت و منازعات خانواده گی تبدیل می شود. این پژوهش با هدف بررسی حق زن در فسخ و تفريق نکاح در پرتو اصول نامه تفريق زوجين افغانستان و تبیین نقش آن در پیش گیری از منازعات خانواده گی انجام شده است.

روش: این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از لحاظ روش، توصیفی - تحلیلی است و داده های آن به شیوه کتابخانه یی گردآوری شده است. مواد اصول نامه تفريق زوجين افغانستان و منابع فقهی آن، با تمرکز بر مبانی فقه حنفی، بررسی شده و موارد حق زن در فسخ، تفريق، خلع و مراجعه به محکمه تحلیل گردیده است.

یافته ها: یافته های پژوهش نشان می دهد که اصول نامه تفريق زوجين افغانستان، با تکیه بر فقه حنفی، در مواردی مانند عدم کفایت شرط شده، خیار بلوغ، سوء اختیار ولی، مقفود بودن شوهر، عیوب خاص زوج، خلع و متعنت بودن شوهر، برای زن راه هایی جهت فسخ، تفريق، جدایی توافقی یا مراجعه به محکمه پیش بینی کرده است. این حقوق مطلق نیست، بل که به تحقق سبب معتبر، اثبات قضایی و در بسیاری موارد به حکم محکمه وابسته است. همچنین، اصول نامه در برخی موارد، مانند غایب غیر مقفود و عدم پرداخت نفقه، دایره تفريق قضایی را محدود ساخته است.

نتیجه گیری: حق زن در فسخ و تفريق نکاح در پرتو اصول نامه تفريق زوجين افغانستان، در صورت تطبیق درست، می تواند با فراهم ساختن مسیر شرعی و قضایی برای حل نکاح زبان بار، رفع

بالتکلیفی، جلوگیری از تصمیم‌های خودسرانه و انتقال اختلافات خانوادگی به چارچوب محکمه، در پیش‌گیری از منازعات خانوادگی نقش مؤثر ایفا کند. تحقق کامل این نقش نیازمند آگاهی حقوقی زنان و خانواده‌ها، رسیده‌گی محرمانه و عادلانه و تدوین طرز العمل‌های اجرایی روشن است. **کلیدواژه‌ها:** حق زن، فسخ نکاح، تفریق نکاح، اصول نامه تفریق زوجین، فقه حنفی، منازعات خانوادگی.

ارجاع به این مقاله: امینی، عبدالناصر؛ رحمانی، عتیق‌الله؛ موحد، بسم‌الله. (۱۴۰۵). حق زن در فسخ و تفریق نکاح در پرتو اصول نامه تفریق زوجین افغانستان؛ راه‌کاری برای پیش‌گیری از منازعات خانوادگی. فصل‌نامه علمی - پژوهشی غالب. ۱۵(۳)، ۶۵ - ۱۰۰.

<https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.15.I.2.3>

این مقاله تحت مجوز بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر شده است.

۱. مقدمه

خانواده از بنیادی‌ترین نهادهای اجتماعی و از مهم‌ترین بسترهای تأمین آرامش، تربیت نسل و شکل‌گیری مناسبات اخلاقی در جامعه به‌شمار می‌رود. در نگرش اسلامی، رابطه زوجیت بر پایه سکون، مودت، رحمت و رعایت حقوق متقابل استوار است و شریعت اسلامی با وضع احکام نکاح، حقوق زوجین و راه کارهای اصلاح، در پی تحکیم بنیاد خانواده می‌باشد؛ باین‌حال، دوام نکاح در همه حالات نمی‌تواند هدف نهایی نظام خانواده تلقی شود؛ زیرا گاهی ادامه رابطه زوجیت، به جای تحقق مصالح نکاح، به منشأ ضرر، بالتکلیفی، خصومت و منازعات مستمر میان زوجین و خانواده‌های آنان تبدیل می‌شود. شریعت اسلامی در کنار تأکید بر اصلاح، صلح و استمرار زنده‌گی خانوادگی، برای حالات دشوار و زیان‌بار نیز راه کارهایی را پیش‌بینی کرده است. فسخ و تفریق نکاح از جمله سازوکارهایی است که در شرایط و اسباب معین، زمینه پایان یافتن رابطه زوجیت یا تعیین تکلیف آن را فراهم می‌سازد. اهمیت این مسأله برای زنان از آن جهت بیش‌تر است که اختیار طلاق در ساختار عمومی فقه اسلامی اصولاً در دست شوهر قرار دارد؛ ازاین‌رو، شناخت مواردی که زن می‌تواند به سبب عوامل مؤثر در عقد یا ادامه زنده‌گی زناشویی، خواستار فسخ، تفریق، خلع یا مراجعه به محکمه گردد، از مباحث مهم فقه خانواده به‌شمار می‌رود.

در افغانستان، منازعات خانوادگی افزون بر زوجین، خانواده‌های دو طرف و گاهی محیط اجتماعی پیرامون آنان را نیز متأثر می‌سازد. ادامه نکاح در وضعیتهایی مانند نکاح صغیره پس از بلوغ، مفقودبودن شوهر، عیب خاص زوج، تننت (آزاردادن) شوهر یا اختلاف شدید خانوادگی، ممکن است به تشدید خصومت، خشونت، ترک زنده‌گی مشترک و طولانی شدن اختلافات بینجامد. از این منظر، وجود سازوکار روشن برای رسیده‌گی به دعاوی جدایی زوجین و تعیین مواردی که قاضی می‌تواند براساس آن به فسخ، تفریق، حکمیت یا تعیین تکلیف رابطه زوجیت اقدام نماید، اهمیت فقهی، قضایی و اجتماعی دارد. اصول نامه تفریق زوجین افغانستان از اسناد جدید تنظیم‌کننده احکام مربوط به جدایی زوجین است. این اصول نامه در فرمان انفاذ، مشتمل بر یک مقدمه، دو باب، دوازده فصل و سی‌ویک ماده معرفی شده و در

جریده رسمی نشر گردیده است (اصول‌نامه تفریق زوجین افغانستان، ۱۴۰۵، فرمان انفاذ). فهرست اصول‌نامه نشان می‌دهد که موضوعاتی چون عدم کفایت، خیار بلوغ، رضاعت، حرمت مصاهره، مفقودبودن، خلع و غیابت، متعنت‌بودن، عیب شوهر، ردت، اعراض از اسلام، اختلاف دارین، لعان و ظهار در دوازده فصل آن تنظیم شده است (همان، مواد ۳-۲۹)؛ از این‌رو، بررسی جای‌گاه زن در این سازوکار و تحلیل ظرفیت آن برای رهایی از نکاح زیان‌بار، رفع بالاتکلیفی یا مراجعه به محکمه، موضوعی قابل توجه در مطالعات فقه خانواده است.

در زمینه فسخ و تفریق نکاح، پژوهش‌هایی انجام شده است. احمدی در مقاله «بررسی موارد فسخ نکاح در فقه و قوانین موضوعه افغانستان» (۱۳۹۹) موارد فسخ نکاح را در فقه و قوانین موضوعه افغانستان بررسی کرده است. صادقی در مقاله «عیوب موجب فسخ نکاح در مذهب حنفی و شافعی» (۱۳۹۲) عیوب موجب فسخ نکاح را در دو مذهب حنفی و شافعی تحلیل کرده است؛ هم‌چنان حسینی در مقاله «نگاهی دوباره به موجبات فسخ نکاح و بررسی دیدگاه انحصار موارد آن از منظر نظام فقه خانواده» (۱۴۰۱) مسأله انحصاری یا غیرانحصاری بودن موجبات فسخ نکاح را بررسی کرده است.

با وجود اهمیت این پژوهش‌ها، هیچ‌یک به‌صورت متمرکز به حق زن در فسخ و تفریق نکاح براساس اصول‌نامه تفریق زوجین افغانستان نپرداخته‌اند؛ هم‌چنین در منابع عربی، مباحث مربوط به فسخ، تفریق، خیار بلوغ، کفایت، عیوب زوج، خلع، رضاعت، لعان و ظهار در منابع معتبر فقه حنفی مانند بدائع الصنائع، المبسوط، الهدایة، رد المحتار و الفتاوی الهندیة مطرح شده است؛ اما پیوند تحلیلی این منابع با مواد اصول‌نامه تفریق زوجین افغانستان، نیازمند پژوهش مستقل است.

بر همین اساس، پژوهش حاضر با هدف بررسی حق زن در فسخ و تفریق نکاح در پرتو اصول‌نامه تفریق زوجین افغانستان و تبیین نقش آن در پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی انجام شده است. این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از لحاظ روش، توصیفی-تحلیلی است و داده‌های آن به‌شیوه کتابخانه‌یی گردآوری شده است. در این راستا، با مطالعه منابع فقه حنفی و تحلیل مواد اصول‌نامه، مواردی که زمینه فسخ، تفریق، خلع یا مراجعه زن به محکمه را فراهم می‌سازد، بررسی شده و سپس ظرفیت این سازوکارها در رفع ضرر، خروج از بالاتکلیفی و پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی ارزیابی گردیده است.

پرسش اصلی پژوهش این است که حق زن در فسخ و تفریق نکاح بر اساس اصول‌نامه تفریق زوجین افغانستان چه جای‌گاهی دارد و چه‌گونه می‌تواند در پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی نقش ایفا کند؟ پرسش‌های فرعی عبارت‌اند از: فسخ و تفریق نکاح از نظر مفهومی چه تفاوتی دارند؟ اصول‌نامه در چه مواردی زمینه فسخ، تفریق یا مراجعه زن به محکمه را فراهم ساخته است؟ محدودیت‌های اصول‌نامه در

حمایت از زن، به ویژه در مواردی مانند زوج غائب غیرمفقود و عدم پرداخت نفقه چیست؟ فرضیه پژوهش آن است که شناسایی و اجرای درست حق زن در فسخ و تفریق نکاح، در موارد و شرایط مقرر در اصول نامه، با فراهم ساختن راه کاری مشروع، منظم و قضایی برای پایان دادن به نکاح زیان بار یا تعیین تکلیف رابطه زوجیت، می تواند از استمرار ضرر، بالاتکلیفی و تشدید منازعات خانواده گی پیش گیری کند.

۲. مبانی مفهومی و فقهی حق زن در فسخ و تفریق نکاح

۲-۱. مفهوم و ماهیت فسخ نکاح

فسخ در لغت از ریشه «فَسَخَ» به معنای نقض، برهم زدن، باطل ساختن و زایل کردن آمده است. ابن منظور در لسان العرب ذیل ماده «فسخ» می نویسد: «فَسَخْتُ الْبَيْعَ وَالنِّكَاحَ فَانْفَسَخْتُ / بَيْعٌ يَأْتِي بِالنِّكَاحِ رَافِعًا لَهُ نَقْضُ الْبَيْعِ» (ابن کرم و آن منحل گردید). هم چنین در کاربرد لغه وی، فسخ به معنای افساد و نقض نیز آمده است (ابن منظور، بی تا: ماده فسخ). فیومی نیز در المصباح المنیر، فسخ عقد را به معنای نقض و برهم زدن آن دانسته است (فیومی، بی تا: ماده فسخ). در فرهنگ های معاصر نیز «فسخ العقد» به معنای نقض، ابطال و الغای عقد آمده است (مجمع اللغة العربية، ۱۴۲۵ق: ماده فسخ)؛ بنابراین، معنای لغه وی فسخ بر مفهوم برهم زدن و زایل ساختن رابطه الزام آور دلالت دارد.

در کاربرد فقهی، فسخ بر انحلال عقد به سبب وجود عامل شرعی مؤثر در بقا، صحت یا لزوم آن، اطلاق می گردد. در باب نکاح، فسخ هنگامی مطرح می شود که به سبب تحقق یکی از اسباب معتبر شرعی، ادامه رابطه زوجیت الزام آور نبوده و امکان زوال آن فراهم گردد. براین اساس، فسخ نکاح با طلاق از جهت منشأ و نحوه تحقق یکسان نیست؛ زیرا طلاق اصولاً ناشی از اعمال اختیار طلاق از سوی صاحب حق طلاق است؛ در حالی که فسخ بر وجود سبب شرعی خاص مبتنی است و در بسیاری از موارد، اثبات سبب و تحقق جدایی به رسیده گی قاضی وابسته می باشد. زحیلی نیز در تعریف فسخ، آن را نقض عقد و از بین بردن رابطه ناشی از آن دانسته و تصریح می کند که فسخ با طلاق از نظر سبب و آثار، تفاوت دارد (زحیلی، ۱۴۰۵ق: ۵۱۰/۷).

در فقه حنفی، بحث فسخ نکاح بیش از آن که در قالب یک نظریه مستقل و جامع مطرح شده باشد، در ابواب مختلفی چون نکاح، کفایت، عیوب زوج، رضاع، لعان و احکام ارتداد مورد بررسی قرار گرفته است. از مجموع این احکام برمی آید که فسخ، وسیله ای برای پایان دادن به عقد در مواردی است که سبب شرعی مؤثر بر لزوم یا استمرار نکاح تحقق یافته باشد. علامه کاسانی در بحث شروط لزوم نکاح،

خلو زوج از برخی عیوب را مورد بررسی قرار داده و دربارهٔ مرد مجبوس^۱ تصریح می‌کند که اگر زن هنگام عقد از عیب او آگاه نباشد، برای زن حق اختیار ثابت می‌شود و در صورت انتخاب جدایی، قاضی میان زوجین تفریق می‌نماید (کاسانی، ۱۴۲۶ق: ۵۸۱/۳؛ عثمانی تهنوی، ۱۴۱۸ق: ۵۹۱/۱۱-۵۹۲). این بیان نشان می‌دهد که در فقه حنفی، تحقق برخی اسباب خاص می‌تواند لزوم نکاح را نسبت به زن متزلزل ساخته و زمینهٔ مراجعه به قاضی و صدور حکم به جدایی را فراهم کند.

۲-۲. مفهوم تفریق نکاح و رابطهٔ آن با فسخ

تفریق در لغت از ریشهٔ «فَرَقَ» به معنای جداکردن، فاصله‌انداختن و پراکنده‌ساختن میان دو چیز آمده است (ابن منظور، بی‌تا: مادهٔ «فَرَقَ»؛ فیومی، بی‌تا: مادهٔ «فَرَقَ»). در کاربرد حقوق خانواده، تفریق به جدایی میان زن و شوهر اطلاق می‌شود. اصول‌نامهٔ تفریق زوجین افغانستان نیز «تفریق» را ختم کردن رابطهٔ زوجیت میان شوهر و زن گفته است (اصول‌نامهٔ تفریق زوجین افغانستان، ۱۴۰۵: مادهٔ ۲). علامه کاسانی در بحث عیوب زوج، پس از اثبات اختیار برای زن، می‌نویسد اگر زن جدایی را اختیار کند، قاضی میان زوجین تفریق می‌نماید (کاسانی، ۱۴۲۶ق: ۵۸۱/۳). در الهادیة نیز در بحث عنین، رسیده‌گی قاضی، مهلت‌دادن به شوهر و سپس جدایی در صورت درخواست زن مطرح شده است که نشان‌دهندهٔ نقش قضایی تفریق در برخی موارد است (مرغینانی، ۲۰۱۱م: ۲۷۶/۳).

باوجود این، تفریق در همهٔ موارد مترادف کامل فسخ نیست؛ زیرا اسباب جدایی زوجین در فقه حنفی ماهیت یک‌سانی ندارند. برخی جدایی‌ها حکم فسخ دارند، برخی در حکم طلاق بانئن تلقی می‌شوند و برخی، مانند خلع، ساختار مستقل دارند و بر عوض و رضایت طرفین استوارند (ابن عابدین، ۱۴۲۱ق: ۶۱/۱۰؛ برهان‌پوری و...، ۱۴۲۱ق: ۴۸۸/۱)؛ بنابراین، اطلاق عنوان فسخ بر همهٔ موارد تفریق، از نظر فقهی دقیق نیست و ماهیت هر مورد باید براساس دلیل و حکم خاص همان مسأله تعیین شود. براین اساس، در پژوهش حاضر، «فسخ» به انحلال نکاح به سبب تحقق عامل شرعی مؤثر در صحت، لزوم یا بقای عقد، و «تفریق» به جدایی زوجین در نتیجهٔ رسیده‌گی و حکم قاضی در موارد مقرر اطلاق می‌شود. این تفکیک برای تحلیل اصول‌نامهٔ تفریق زوجین اهمیت دارد؛ زیرا اصول‌نامهٔ اسباب گوناگون جدایی را در کنار هم آورده، درحالی‌که ماهیت فقهی همهٔ آن‌ها یک‌سان نیست.

۱. مرد مجبوس کسی است که آلت تناسلی او قطع شده باشد (مرغینانی، ۲۰۱۱م: ۲۱۱/۷). در فقه حنفی، مجبوس‌بودن شوهر از عیوبی دانسته شده که زن می‌تواند به سبب آن حق مطالبهٔ جدایی داشته باشد؛ زیرا چنین عیبی مانع تحقق مقصود اصلی نکاح در رابطهٔ زناشویی می‌گردد.

۲-۳. مبنای فقهی حق زن در درخواست فسخ و تفریق نکاح

در نظام خانواده از دیدگاه فقه حنفی، اختیار اصلی طلاق به شوهر تعلق دارد؛ اما این امر به معنای بسته بودن همه راه های جدایی برای زن نیست. فقه حنفی در مواردی معین، برای زن حق اختیار، حق مراجعه به قاضی یا حق درخواست جدایی را به رسمیت شناخته است. مبنای این حق را می توان در دفع ضرر معتبر، حمایت از حقوق ناشی از عقد نکاح، تفکیک میان صحت و لزوم عقد، و نقش قاضی در حل منازعات خانواده گی جست و جو کرد:

الف. دفع ضرر از زن: علامه کاسانی در بحث عیوب زوج، هنگام نقل دیدگاه امام محمد بن حسن شیبانی، تصریح می کند که اگر شوهر دارای عیبی باشد که زن جز با تحمل ضرر نتواند با او زنده گی کند، مانند جنون، جذام و برص، خلو شوهر از چنین عیبی از شروط لزوم نکاح است؛ زیرا زن برخلاف شوهر اختیار طلاق ندارد و فسخ در این موارد راهی برای دفع ضرر از او به شمار می رود^۱ (کاسانی، ۱۴۲۶ق: ۵۸۲/۳). البته این دیدگاه در همه مصادیق، نظر مشترک تمام فقیهان حنفی نیست؛ زیرا امام ابوحنیفه و امام ابویوسف دایره عیوب موجب فسخ را محدودتر دانسته اند (همان جا)؛ بنابراین، در تحلیل حق زن باید میان اصل دفع ضرر و اسباب معتبر فقهی تفاوت گذاشت و هر نوع اختلاف یا نارضایتی را سبب فسخ ندانست.

ب. حمایت از حقوق ناشی از عقد نکاح: نکاح تنها یک رابطه شکلی میان زن و مرد نیست، بل که حقوق متقابلی را برای زوجین ایجاد می کند. هرگاه عیب یا مانعی، حق اساسی زن را از جهت رابطه زناشویی مختل سازد، در برخی موارد زمینه درخواست جدایی فراهم می شود. از همین جهت، علامه کاسانی ثبوت حق اختیار در عیوب خاص زوج را به فوت حقی مرتبط می داند که زن به سبب عقد مستحق آن شده است (همان جا). در همین راستا، درباره عین نیز منابع حنفی بیان می کنند که اگر مرد توانایی مقاربت نداشته باشد و زن به حاکم مراجعه کند، پس از طی شرایط مقرر و باقی ماندن عجز زوج، قاضی میان آنان تفریق می نماید^۲ (ابن همام، ۱۴۲۴ق: ۴۲۶۷).

ج. تفکیک میان صحت عقد و لزوم آن: از لحاظ فقهی، صحیح بودن عقد نکاح همیشه به معنای لازم بودن آن برای همه طرف ها نیست؛ گاهی عقد صحیح واقع می شود، اما به سبب عامل خاص، برای زن یا ولی، حق فسخ پدید می آید. نمونه روشن آن خیار بلوغ است. اگر صغیر یا صغیره را غیر از پدر و پدرکلان به نکاح دهد، عقد صحیح است، اما پس از بلوغ برای آنان حق اختیار باقی می ماند. در متون حنفی آمده است: «وإن زوجهما غیر الأب والجد فلكل واحد منهما الخيار إذا بلغ، إن شاء أقام علی

۱. وَقَالَ مُحَمَّدٌ: «خُلُوهُ مِنْ كُلِّ غَيْبٍ لَا يُمْكِنُهَا الْمَقَامُ مَعَهُ إِلَّا بِضَرِّ كَالْجُنُونِ وَالْجَذَامِ وَالْبَرَصِ، شَرْطُ لُزُومِ النِّكَاحِ حَتَّى يُفْسَخَ بِهِ النِّكَاحُ. وَخُلُوُّهُ عَمَّا سِوَى ذَلِكَ لَيْسَ بِشَرْطٍ.»

۲. «وإذا كان الزوج عتياً أجلسه الحاكم سنة، فإن وصل إليها، وإلا فارق بينهما إذا طلبت المرأة ذلك...».

النکاح وإن شاء فسخ، ويشترط فيه القضاء / اگر غیر از پدر و جد، صغیر و صغیره را به نکاح دهد، هر یک پس از بلوغ اختیار دارد؛ اگر خواست بر نکاح باقی می‌ماند و اگر خواست فسخ می‌کند، و قضای قاضی در آن شرط است» (قدوری، ۱۴۴۳ق: ۳۰۱). این معنا در مسأله کفایت نیز دیده می‌شود؛ چنان‌که در الاختیار لتعلیل المختار آمده است: «وإذا تزوّجت غیر کفّ فللولی أن یفرّق بینهما / هرگاه زن با غیر کفو ازدواج کند، ولی می‌تواند درخواست تفریق نماید»؛ هم‌چنین آمده است: «والتفریق إلى القاضي... وما لم یفرّق فأحكام النکاح ثابتة، ولا یكون الفسخ طلاقاً / تفریق به قاضی واگذار می‌شود و تا زمانی که قاضی تفریق نکرده، احکام نکاح ثابت است و این فسخ، طلاق شمرده نمی‌شود» (موصلی، ۱۴۴۶ق: ۱۳۲/۳).

د. نقش قاضی در احراز سبب و پایان دادن به منازعه: در بسیاری از موارد، صرف ادعای زن موجب زوال خودکار نکاح نمی‌شود؛ بل که مراجعه به قاضی، اثبات سبب و صدور حکم لازم است. برای نمونه، در عیب محبوب، کاسانی از اختیار زن و تفریق قاضی سخن گفته و درباره عین نیز منابع حنفی مراجعه زن به حاکم، بررسی وضعیت زوج، تعیین مهلت و سپس حکم به تفریق را مطرح کرده‌اند (کاسانی، ۱۴۲۶ق: ۶۰۳/۳). این نقش قضایی می‌تواند از مدیریت خودسرانه اختلافات، فشار خانواده‌گی و ترک غیرمنظم زنده‌گی جلوگیری کند؛ باین حال، دایره صلاحیت قاضی برای صرف برای ایجاد تفریق نیست. برای مثال، ابن عابدین در بحث فسخ نکاح به سبب عجز از نفقه و غیبت، قول حنفی را چنین نقل می‌کند که قاضی میان زوجین صرفاً به سبب عجز شوهر از نفقه یا نپرداختن حق زن، هرچند شوهر توان‌گر باشد، تفریق نمی‌کند؛ چنان‌که می‌گوید: «ولا یفرّق بینهما بعجزه عنها... ولا بعدم إيفائه حقّها، ولو موسراً» و درباره غایب نیز تصریح دارد: «وإن كان غائباً لا یفرّق» (ابن عابدین، ۱۴۲۱ق: ۵۳۳/۱۰)؛ بنابراین، در پژوهش حاضر باید هر مورد از فسخ و تفریق براساس سبب خاص، شرایط مقرر و قول معتبر حنفی تحلیل شود و نباید به صورت کلی ادعا گردد که فقه حنفی هر نوع ضرر یا غیبت را سبب تفریق زن دانسته است.

۲-۴. تمایز فسخ و تفریق از طلاق و خلع

برای تبیین دقیق جای‌گاه حق زن، تفکیک فسخ و تفریق از طلاق و خلع ضروری است. طلاق در فقه حنفی، ایقاعی است که از سوی شوهر دارای اهلیت واقع می‌شود؛ چنان‌که در الهدایة آمده است: «ویقع طلاق کل زوج إذا کان عاقلاً بالغاً / طلاق هر شوهر عاقل و بالغ واقع می‌شود» (مرغینانی، ۲۰۱۱: ۱۴۰/۳). در مقابل، فسخ مبتنی بر وجود سبب شرعی مؤثر در صحت، لزوم یا بقای عقد است و در بسیاری از موارد، مانند عین یا خیار بلوغ، تحقق نهایی آن به مراجعه و حکم قاضی نیاز دارد. خلع نیز

هرچند در عمل غالباً با درخواست زن آغاز می‌شود، از نظر ماهیت با فسخ یکسان نیست؛ زیرا فقیهان حنفی آن را در باب طلاق و در پیوند با طلاق بر مال بررسی کرده‌اند. در رد المحتار، خلع از اقسام جدایی همراه با عوض دانسته شده و از نظر اثر، طلاق بائن تلقی می‌گردد (ابن عابدین، ۱۴۲۱ق: ۵۹/۱۰). بنابراین، در خلع عنصر عوض و قبول نقش دارد، اما فسخ بر سبب شرعی مستقل استوار است. تفریق قضایی نیز عنوانی ناظر به جدایی با حکم قاضی است و اثر فقهی آن با توجه به سبب تفریق متفاوت می‌شود. به همین دلیل، در تحلیل اصولنامه تفریق زوجین افغانستان نباید تمام فصل‌های آن را از نظر ماهیت یکسان دانست؛ زیرا خیار بلوغ، عدم کفایت، رضاعت، عیب زوج، لعان، ظهار، ردت و خلع، هرچند ذیل عنوان کلی تفریق تنظیم شده‌اند، از نظر مبنا، صاحب حق، شرایط و آثار فقهی تفاوت دارند.

۲-۵. چارچوب نظری پژوهش

براساس مباحث پیش‌گفته، چارچوب نظری این پژوهش بر این اصل استوار است که در فقه حنفی، اصل بر استمرار و لزوم رابطه نکاح است؛ اما در مواردی که سبب شرعی معتبر تحقق یابد، ممکن است لزوم نکاح زایل شده یا زمینه تفریق قضایی فراهم گردد. زن در برخی از این موارد، از حق اختیار یا درخواست تفریق برخوردار است و قاضی پس از احراز شرایط شرعی، درباره جدایی زوجین تصمیم می‌گیرد؛ بنابراین، حق زن در فسخ و تفریق نکاح در این پژوهش به معنای اختیار مطلق زن در انحلال یک‌جانبه نکاح نیست؛ بل که مقصود مجموعه مواردی است که براساس اصولنامه تفریق زوجین و مبانی معتبر فقه حنفی، زن شخصاً حق اختیار دارد یا می‌تواند برای صدور حکم به جدایی به قاضی مراجعه نماید. تحلیل نقش این حقوق در پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی نیز بر این فرض استوار است که فراهم‌بودن مسیر شرعی و قضایی برای حل نکاح زیان‌بار، در صورت تحقق اسباب معتبر و اجرای صحیح احکام، می‌تواند از استمرار ضرر، تشدید خصومت و گسترش اختلاف میان زوجین و خانواده‌های آنان جلوگیری کند.

۳. یافته‌ها

۳-۱. جای‌گاه زن در فسخ نکاح در پرتو اصولنامه تفریق زوجین

اصولنامه تفریق زوجین افغانستان، با وجود عنوان کلی «تفریق زوجین»، در برخی مواد از «فسخ نکاح» نیز سخن گفته و برای زن در حالات معین، حق درخواست فسخ یا تفریق را پیش‌بینی کرده است. این حق مطلق نیست، بل که به تحقق سبب شرعی، رعایت شرایط مقرر و غالباً حکم محکمه وابسته است. براساس این اصولنامه، باید میان دو حالت تفکیک شود: مواردی که نکاح از آغاز به دلیل فقدان شرط یا وجود مانع، صحیح نیست؛ و مواردی که نکاح صحیح است، اما به سبب خاص، برای زن یا ولی حق

فسخ یا درخواست تفریق ایجاد می‌شود. این تفکیک مانع آن است که همه موارد جدایی زوجین به اشتباه «فسخ به درخواست زن» تلقی گردد.

۳-۱-۱. حق زن در فسخ نکاح به سبب عدم کفایت

نخستین موردی که اصول‌نامه به آن پرداخته، تفریق به سبب عدم کفایت است. اصول‌نامه در تعریف کفایت، آن را برابری شوهر با زن در اموری مانند حسب، نسب، دین، عمر و سایر اوصاف دانسته است. این تعریف نشان می‌دهد که کفایت در نگاه اصول‌نامه، تنها یک امر عرفی ساده نیست، بل که معیاری فقهی برای سنجش تناسب زوجین در عقد نکاح است. براساس ماده سوم اصول‌نامه، «در صورت موجودیت ولی، زنی بدون اجازه ولی با غیرکفو نکاح کند، نکاح وی صحت ندارد». در این ماده سخن از «فسخ نکاح» به معنای دقیق آن به میان نیامده؛ زیرا فسخ زمانی مطرح می‌شود که عقد در اصل صحیح باشد، اما بعداً به سبب خاصی قابل برهم‌زدن گردد. در حالی که اصول‌نامه در این ماده اصل صحت نکاح را نپذیرفته است.

اما ماده چهارم به گونه مستقیم از «اختیار فسخ نکاح در عدم کفایت» سخن می‌گوید. مطابق این ماده «هرگاه ولی زن، با اجازه زن، وی را به شخصی نکاح کند که کفایت وی معلوم نباشد و زن یا ولی، کفایت را در وقت نکاح شرط گردانیده باشد، بعداً معلوم شود که آن شخص کفو نیست، در این صورت ولی و زن، اختیار فسخ نکاح را دارند؛ البته این تفریق با حکم محکمه صورت می‌گیرد». این ماده از روشن‌ترین موارد شناسایی حق زن در فسخ نکاح در اصول‌نامه است؛ زیرا زن، در کنار ولی، صاحب اختیار شناخته شده و می‌تواند با تحقق شرایط مقرر، فسخ نکاح را مطالبه نماید. پاورقی فقهی ماده چهارم، این حکم را بر منابع فقه حنفی استوار ساخته است. در این پاورقی به آثاری چون «رد المحتار، بدائع الصنائع، تنویر الأبصار»، و نیز منابع مرتبط با مبحث کفایت اشاره شده است. مبنای فقهی این حکم آن است که کفایت در فقه حنفی از جهتی برای حفظ مصلحت زن و اولیای او اعتبار یافته است؛ ازاین‌رو، اگر نکاح بر فرض وجود کفایت منعقد شود و بعداً خلاف آن آشکار گردد، حق اعتراض و فسخ برای صاحب حق قابل تصور است؛ باین‌حال، این حق در اصول‌نامه دارای قیود مهمی است: نخست، نکاح با اجازه زن و توسط ولی صورت گرفته باشد؛ دوم، کفایت هنگام نکاح شرط شده باشد؛ سوم، عدم کفایت پس از عقد آشکار گردد؛ چهارم، فسخ با حکم محکمه انجام شود. بنابراین، اصول‌نامه از یک سو حق زن را در برابر فریب یا پنهان‌ماندن فقدان کفایت حمایت می‌کند، و از سوی دیگر، با شرط حکم محکمه، مانع از اعمال خودسرانه فسخ و گسترش منازعات خانوادگی می‌گردد.

از منظر پیش گیری از منازعات خانواده گی، ماده چهارم اهمیت ویژه ای دارد؛ زیرا عدم کفایت، به ویژه هنگامی که برخلاف شرط یا تصور طرفین آشکار شود، می تواند سبب اختلاف شدید میان زن، شوهر و خانواده ها گردد. اگر چنین اختلافی بدون چارچوب قضایی رها شود، ممکن است به نزاع های طولانی، فشار خانواده گی و بی ثباتی زنده گی مشترک بینجامد. اصول نامه با سپردن فسخ به حکم محکمه، این اختلاف را از سطح منازعه عرفی و خانواده گی به سطح رسیده گی منظم قضایی منتقل می کند.

۳-۱-۲. حق زن در فسخ نکاح به سبب خیار بلوغ

دومین محور مهم حق زن در فسخ نکاح، خیار بلوغ است. اصول نامه در ماده دوم، خیار بلوغ را اختیار فسخ عقد نکاح برای صغیر یا صغیره، اعم از باکره یا ثیبه، پس از بلوغ تعریف کرده است؛ مشروط بر این که نکاح آنان در حالت صغر توسط یکی از اقارب غیر از پدر و پدرکلان انجام شده باشد. این تعریف نشان می دهد که اصول نامه، خیار بلوغ را نه صرفاً یک بحث نظری، بل که یکی از ابزارهای حمایتی برای شخصی می داند که عقد نکاح او پیش از بلوغ و بدون اراده کامل شخصی وی منعقد شده است. براساس ماده پنجم، «هرگاه یکی از اقارب غیر از پدر و پدرکلان، عقد نکاح صغیر یا صغیره (باکره باشد یا ثیبه) را با کفو بر مهر مثل انجام دهد، عقد صحیح است؛ اما برای صغیر یا صغیره مذکور در هنگام بلوغ، خیار فسخ عقد نکاح است، البته این فسخ با حکم محکمه صورت می گیرد». این ماده نشان می دهد که اصول نامه میان صحت عقد در زمان صغر و لزوم نهایی آن پس از بلوغ تفکیک کرده است. به بیان دیگر، عقد از نظر فقهی صحیح دانسته شده، اما پس از بلوغ برای شخص، از جمله دختر، حق بازنگری و فسخ پیش بینی گردیده است. ماده ششم، وضعیت شدیدتری را بیان می کند. مطابق این ماده، «هرگاه یکی از اقارب غیر از پدر یا پدرکلان، صغیر یا صغیره را با غیرکفو یا بر مهر غبن فاحش به نکاح دهد، نکاح وی صحت ندارد.» در اینجا نیز مسئله، حق فسخ به معنای خاص نیست، بلکه عدم صحت عقد از آغاز مطرح است. این تفاوت باید در مقاله برجسته شود؛ زیرا در تحلیل علمی نباید نکاح غیرصحیح را با نکاح صحیح قابل فسخ یکسان دانست.

ماده هفتم اصول نامه درباره سقوط (باطل شدن) یا عدم سقوط خیار بلوغ بحث می کند. مطابق این ماده، «خیار بلوغ باکره با سکوت باطل می شود، و خیار بلوغ پسر و ثیبه با سکوت باطل نمی شود؛ اما با اظهار رضایت صراحتاً باشد یا دلالتاً، باطل می شود». این حکم نشان می دهد که قانون گذار به آثار رفتار شخص پس از بلوغ توجه کرده و خیار بلوغ را حقی دانسته که باید در زمان و شیوه مناسب اعمال شود. ماده هشتم نیز از «سوء اختیار پدر و پدرکلان» سخن گفته است. بر اساس فقره اول این ماده «هرگاه پدر یا پدرکلان، دختر یا نواسه خردسال را به نکاح داده باشد و همرايش با شفقت رفتار نکرده باشد، در این

صورت دختر یا نواسه، هنگام بلوغ اختیار دارد که برای فسخ عقد نکاح به محکمه مراجعه نماید». فقره دوم این ماده مقرر می‌کند که «هرگاه پدر یا پدرکلان به سبب فسق و دیوانه‌گی به سوء اختیار معروف باشد و دختر یا نواسه را به غیرکفو به نکاح داده باشد یا در مهر وی غبن فاحش کرده باشد، نکاح وی صحت ندارد». فقره سوم نیز مفهوم سوء اختیار را توضیح داده و آن را به مواردی مانند نبود تدبیر یا نبود مصلحت در عقد پیشین مرتبط ساخته است. اهمیت ماده هشتم در این است که اصول‌نامه حتا درباره پدر و پدرکلان، که در فقه حنفی از جای‌گاه قوی‌تری در ولایت نکاح برخوردارند، در صورت نبود شفقت یا تحقق سوء اختیار، راه حمایت از دختر را مسدود نساخته است. البته باید توجه داشت که این حمایت نیز از مسیر محکمه اعمال می‌شود و به تصمیم خودسرانه دختر یا خانواده واگذار نشده است. مواد نهم و دهم، شرایط اثبات و اعمال خیار بلوغ را بیان می‌کند. ماده نهم درباره اثبات خیار بلوغ، نقش شهود، ادعای دختر، حضور قاضی و اختلاف میان زوجین را تفصیل داده است. مهم‌تر از آن، ماده دهم تصریح می‌کند که برای فسخ عقد نکاح به سبب خیار بلوغ، قضای قاضی شرط است و نکاح بدون قضای قاضی فسخ شده نمی‌تواند. این حکم از نظر پژوهش حاضر بسیار مهم است؛ زیرا نشان می‌دهد که اصول‌نامه، خیار بلوغ را حق قابل اعمال در چارچوب قضایی می‌داند، نه وسیله ایجاد بی‌نظمی در روابط زوجین.

پاورقی‌های فقهی اصول‌نامه در ارتباط با خیار بلوغ، این حکم را بر منابع معتبر فقه حنفی، از جمله رد المحتار، بدائع الصنائع، الفتاوی الهندیة و دیگر آثار فقهی احناف استوار ساخته است. برآیند این منابع نشان می‌دهد که خیار بلوغ در فقه حنفی بر این مبنا قرار دارد که ممکن است عقد منعقدشده از سوی ولی در اصل صحیح باشد، اما شخص پس از رسیدن به بلوغ، در موارد مقرر، حق انتخاب نسبت به ادامه آن داشته باشد. از این رو، اصول‌نامه در این قسمت حکم تازه‌ی را تأسیس نکرده، بل که یکی از مباحث شناخته‌شده فقه حنفی را در قالب مقررات حقوقی و روند قضایی سامان داده است.

از نگاه پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی، خیار بلوغ از ظرفیت‌های مهم اصول‌نامه به‌شمار می‌رود. نکاح‌هایی که در سنین پایین و بدون اراده کامل دختر انجام می‌شود، اگر پس از بلوغ هیچ راهی برای بازنگری نداشته باشد، می‌تواند زمینه‌ساز نارضایتی عمیق، ترک زنده‌گی مشترک، فشارهای خانواده‌گی و اختلافات گسترده گردد. اصول‌نامه با پیش‌بینی خیار بلوغ، این امکان را فراهم می‌سازد که دختر پس از بلوغ، در چارچوب محکمه و با رعایت شرایط فقهی، نسبت به ادامه نکاح تصمیم بگیرد؛ امری که می‌تواند از تبدیل نارضایتی درونی به نزاع آشکار جلوگیری نماید.

۳-۱-۳. حق زن در درخواست تفریق به سبب عیب شوهر

سومین محور مهم در جای‌گاه زن، عیب شوهر است. هرچند اصول‌نامه در ماده بیست‌وسوم از تعبیر «تفریق» استفاده کرده، اما از نظر کارکرد، این ماده با بحث حق زن در رهایی از نکاح زیان‌بار ارتباط

مستقیم دارد و در چارچوب کلی فسخ و تفریق قابل تحلیل است. مطابق فقره اول ماده بیست و سوم «هرگاه در شوهر یکی از عیوب ذیل موجود باشد، زن وی می تواند، مطالبه تفریق نماید...»، از عیوبی که ذکر شده: جب، یعنی قطع بودن آلت تناسلی؛ عنین، یعنی نداشتن نعوظ؛ و خصاء، یعنی خصی بودن یا عدم انتشار. این ماده به صورت صریح برای زن حق مطالبه تفریق را در برابر عیوب خاص شوهر شناسایی کرده است. فقره دوم این ماده میان این عیوب تفاوت گذاشته است. در صورت مجبوبیت، قاضی فوراً به تفریق حکم می کند؛ اما در صورت عنین یا خصی بودن، قاضی یک سال برای علاج به شوهر مهلت می دهد. اگر شوهر صحت مند نشود و زن هم چنان تقاضای تفریق کند، قاضی میان زن و شوهر به تفریق حکم می کند. این تفکیک نشان می دهد که اصول نامه در این زمینه به امکان درمان، مهلت اصلاح و استمرار یا عدم استمرار ضرر توجه کرده است.

فقره سوم ماده بیست و سوم دایره عیوب موجب تفریق را محدود می سازد و تصریح می کند که جنون، برص و جذام از عیوبی نیستند که سبب تفریق میان زوجین گردد. فقره چهارم نیز مقرر می دارد که اگر عیوب جب، عنت و خصاء پس از جماع در شوهر پیدا شود، زن نمی تواند مطالبه تفریق کند. این دو فقره نشان می دهد که اصول نامه در مبحث عیب شوهر، از دیدگاه محدودتر فقه حنفی پی روی کرده و همه عیوب زیان بار یا دشوار را سبب تفریق ندانسته است. پاورقی های فقهی ماده بیست و سوم به منابع حنفی مانند «الهدایة، الفتاوی الهندیة، إعلاء السنن» و منابع مشابه استناد کرده اند. مضمون این منابع آن است که در عیب عنین، به شوهر مهلت داده می شود و در صورت باقی ماندن ناتوانی و درخواست زن، قاضی تفریق می کند؛ اما درباره برخی عیوب دیگر مانند جنون، برص و جذام، در قول مورد اعتماد احناف، برای زن حق تفریق شناخته نشده است؛ بنابراین، اصول نامه در این ماده، دیدگاه حنفی را با دقت و محدودیت خاص آن منعکس ساخته است.

از منظر حقوق زن، ماده بیست و سوم اهمیت زیادی دارد؛ زیرا زن را در برابر وضعیتی حمایت می کند که یکی از حقوق اساسی ناشی از نکاح، یعنی امکان رابطه زناشویی مشروع، عملاً مختل شده باشد. با این حال، حمایت اصول نامه در این زمینه مطلق نیست؛ بل که تنها به عیوب خاص محدود شده و در برخی موارد، مانند پیداشدن عیب پس از جماع، حق مطالبه تفریق را برای زن نمی پذیرد. این نکته از نظر تحلیل انتقادی پژوهش مهم است؛ زیرا نشان می دهد که اصول نامه میان حمایت از زن و التزام به قول خاص فقه حنفی تعادل برقرار کرده، اما در عین حال، دایره حمایت را محدود نگه داشته است. نقش این ماده در پیش گیری از منازعات خانواده گی روشن است. اگر زن در برابر عیوبی که زنده گی زناشویی را از جهت اساسی مختل می سازد هیچ راه قضایی نداشته باشد، اختلاف زوجین می تواند به دشمنی، تحقیر، فشار روانی و منازعات خانواده گی منجر شود. اصول نامه با پیش بینی مسیر قضایی برای مطالبه تفریق،

زمینه حل منظم این نوع اختلافات را فراهم می‌کند و مانع از آن می‌شود که چنین مسائل حساسی به صورت عرفی، انتقامی یا غیررسمی حل و فصل گردد.

۳-۱-۴. تحلیل کلی جای‌گاه زن در فسخ نکاح در اصول‌نامه

با بررسی مواد اصول‌نامه تفریق زوجین درباره عدم کفایت، خیار بلوغ، سوء اختیار ولی و عیب شوهر، روشن می‌شود که این سند حق زن در فسخ یا درخواست تفریق را در چند سطح شناسایی کرده است: گاهی زن به‌گونه مستقیم حق فسخ دارد، مانند عدم کفایت در ماده چهارم؛ گاهی دختر پس از بلوغ حق تصمیم‌گیری نسبت به ادامه نکاح دارد، مانند احکام خیار بلوغ؛ گاهی زن به سبب عیب خاص شوهر می‌تواند مطالبه تفریق کند، مانند ماده بیست‌وسوم؛ و گاهی اصول‌نامه اصل صحت نکاح را نفی می‌کند، مانند مواد سوم و ششم. در مجموع، حق زن در فسخ و تفریق در اصول‌نامه، حقی مطلق نیست، بل که بر اسباب مشخص، شرایط مقرر و غالباً حکم محکمه استوار است. پاورقی‌های فقهی اصول‌نامه نیز نشان می‌دهد که این احکام بر مبانی فقه حنفی تکیه دارد؛ باین‌حال، اصول‌نامه در برخی موارد، مانند عیوب شوهر، غیبت غیرمفقود و عدم پرداخت نفقه، دایره حق زن را محدود ساخته است؛ بنابراین، این سند از یک‌سو راهی شرعی و قضایی برای حمایت از زن فراهم می‌کند و از سوی دیگر، این حمایت را در چارچوب قیود فقه حنفی و رسیده‌گی قضایی محدود می‌سازد. از نظر پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی، ارزش این مواد در آن است که اختلافات حساس زوجین را از مسیر فشارهای عرفی، تنش‌های خانواده‌گی و خشونت احتمالی خارج کرده و در چارچوب محکمه و رسیده‌گی منظم قرار می‌دهد.

۳-۲. جای‌گاه زن در تفریق نکاح در پرتو اصول‌نامه تفریق زوجین

این اصول‌نامه پس از بیان مواردی که به‌گونه مستقیم با فسخ نکاح ارتباط دارد، بخش گسترده‌تری از اسباب جدایی زوجین را ذیل عنوان «تفریق» تنظیم کرده است. این اسباب از نظر ماهیت فقهی یک‌سان نیستند؛ برخی به حرمت شرعی استمرار نکاح مربوط می‌شوند، مانند رضاعت و حرمت مصاهرت؛ برخی به وضعیت خاص شوهر ارتباط دارند، مانند مفقودبودن، غیابت یا تعنت؛ برخی به راه‌کار توافقی پایان رابطه زوجیت مربوط‌اند، مانند خلع؛ و برخی دیگر از اسباب خاص شرعی‌اند، مانند ردت، اعراض از اسلام، اختلاف دارین، لعان و ظهار. از منظر موضوع این پژوهش، اهمیت این بخش در آن است که زن در بسیاری از این موارد، یا شخصاً صاحب حق مراجعه به محکمه است، یا وضعیت پدیدآمده به‌گونه‌یی است که ادامه نکاح از نظر شرعی، حقوقی یا اجتماعی با دشواری جدی روبه‌رو می‌شود. بنابراین، تفریق

در اصول نامه تنها به معنای پایان رابطه زوجیت نیست، بل که در موارد متعدد، سازوکاری برای رفع بالاتکلیفی، جلوگیری از استمرار ضرر و پیش گیری از گسترش منازعات خانواده گی به شمار می رود.

۳-۲-۱. تفریق به سبب رضاعت

رضاعت در فقه اسلامی از اسباب حرمت نکاح به شمار می رود و اصول نامه تفریق زوجین نیز آن را در شمار اسباب تفریق آورده است. مطابق ماده یازدهم اصول نامه «هرگاه یک زن (مرضعه) به زوجین خبر دهد که شما هر دو در بین خود خواهر و برادر یا عمه و برادرزاده رضاعی (شیرخواره گی) هستید یا مانند آن، زن و شوهر...» اگر هر دو زوجین خبر مرضعه را بپذیرند، یا شوهر آن را تصدیق کند و زن تکذیب نماید، زن بر شوهر حرام می گردد. اما اگر زن تصدیق و شوهر تکذیب کند، نکاح در اصل باقی می ماند؛ با این حال، زن می تواند شوهر را بر نفی رابطه رضاعی سوگند دهد و اگر شوهر از سوگند خودداری کند، قاضی میان آنان تفریق می نماید. این حکم نشان می دهد که اصول نامه از یک سو به حرمت شرعی ناشی از رضاع توجه کرده و از سوی دیگر، برای جلوگیری از ادعاهای بی ضابطه، موضوع را تابع تصدیق، تکذیب، سوگند و حکم قاضی ساخته است. جای گاه زن در این ماده قابل توجه است؛ زیرا اگر زن مدعی یا مصدق رابطه رضاعی باشد، ادعای او کاملاً کنار گذاشته نمی شود و در صورت انکار شوهر، می تواند از راه سوگند و رسیده گی قضایی موضوع را پی گیری کند. از منظر پیش گیری از منازعات خانواده گی، این ماده اهمیت خاص دارد؛ زیرا ادعای رضاعت از دعاوی حساس خانواده گی است و می تواند سبب بدبینی، اتهام و تنش میان دو خانواده شود. اصول نامه با قراردادن این موضوع در چارچوب محکمه، اثبات، سوگند و حکم قاضی، راهی منظم برای حل چنین اختلافی فراهم می سازد و از تبدیل آن به نزاع گسترده جلوگیری می کند.

۴-۲-۲. تفریق به سبب حرمت مصاهرت

حرمت مصاهرت از دیگر اسبابی است که اصول نامه آن را در زمره عوامل تفریق زوجین آورده است. مطابق ماده سیزدهم، هرگاه مرد یا زن با اصول یا فروع همسر مرتکب اعمالی شوند که براساس تشریحات فقه حنفی موجب حرمت مصاهرت می گردد، این وضعیت سبب تفریق زوجین می شود. ماده چهاردهم نیز به حکم لمس کردن زن از طرف اصول و فروع شوهر پرداخته و این بخش را در چارچوب احکام مربوط به حرمت مصاهرت تنظیم کرده است. در اینجا حق زن به معنای اختیار فسخ شخصی مطرح نیست؛ بل که مسأله به پدید آمدن مانع شرعی برای ادامه رابطه زوجیت ارتباط دارد؛ با این حال، جای گاه زن در این موضوع از آن جهت مهم است که هرگاه حرمت مصاهرت به سبب رفتار مرد یا یکی از

خویشاوندان او پدید آید، زن نباید در وضعیتی قرار گیرد که از نظر شرعی ادامه نکاح محل اشکال باشد، اما راه روشنی برای تعیین تکلیف آن وجود نداشته باشد. از منظر اجتماعی، دعای مربوط به حرمت مصاهره ممکن است از شدیدترین و پیچیده‌ترین منازعات خانواده‌گی باشد؛ زیرا این موضوع با آبرو، روابط خویشاوندی، حیثیت خانواده‌گی و استمرار نکاح پیوند دارد. اصول‌نامه با درج این موضوع در اسباب تفریق، آن را از سطح نزاع‌های پنهان و عرفی به سطح رسیده‌گی شرعی و قضایی منتقل می‌کند. این امر در صورتی که با دقت در اثبات و رعایت حرمت اشخاص همراه باشد، می‌تواند از گسترش اتهام‌زنی و بحران خانواده‌گی جلوگیری نماید.

۴-۲-۳. تفریق به سبب مفقودبودن شوهر

مفقودبودن شوهر از مواردی است که زن را در حالت بالاتکلیفی شدید قرار می‌دهد. اصول‌نامه در تعریف مفقود، او را شخص غائبی دانسته است که مکان، حیات و مرگ وی معلوم نیست و خانواده‌اش با وجود جست‌وجو، هیچ خبر یا نشانه‌یی از او به دست آورده نمی‌تواند. بر این اساس، مفقود با غائب غیرمفقود تفاوت دارد؛ زیرا در غائب غیرمفقود، مکان شخص معلوم است، اما بازگشت، تأمین نفقه و ادای حقوق زوجه را ترک کرده است. ماده شانزدهم اصول‌نامه برای تفریق میان زن و شوهر مفقود مراحل مشخصی را پیش‌بینی کرده است. مطابق این ماده، هرگاه زن مفقود بخواهد نکاح خود را با شوهر مفقود پایان دهد و با شخص دیگری ازدواج کند، مکلف است درخواست خود را به محکمه ارائه کرده، نکاح خود و مفقودیت شوهر را با شهود ثابت سازد. سپس قاضی مکلف است پس از دریافت عریضه زن، درباره مفقود تحقیق کامل انجام دهد و مراحل مقرر را رعایت نماید. ماده هفدهم نیز پس از حکم و طی مراحل مربوط، زن مفقود را مکلف به سپری کردن عدت و فوات دانسته و پس از آن، امکان نکاح با شخص دیگر را برای او مطرح ساخته است.

این احکام نشان می‌دهد که اصول‌نامه درباره زن شوهرمفقود، میان دو مصلحت جمع کرده است: از یک سو، حق زن را برای خروج از بالاتکلیفی به رسمیت شناخته و به او امکان مراجعه به محکمه داده است؛ از سوی دیگر، برای جلوگیری از ضایع شدن حق شوهر مفقود، اثبات نکاح، اثبات مفقودیت، تحقیق قضایی و سپری شدن عدت را لازم دانسته است. برای پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی، این بخش اصول‌نامه اهمیت فراوان دارد. زن شوهرمفقود در صورت نبود راه قانونی روشن، ممکن است سال‌ها در وضعیت نامعلوم باقی بماند؛ نه همسر حاضر دارد، نه امکان تشکیل زنده‌گی جدید برایش روشن است و نه تکلیف نفقه، حقوق زناشویی و آینده خانواده‌گی‌اش مشخص می‌باشد. این بالاتکلیفی می‌تواند زمینه‌ساز اختلاف میان خانواده‌ها، فشار اقتصادی، اتهامات اجتماعی و منازعات شدید گردد.

اصول نامه با پیش بینی مسیر قضایی برای این وضعیت، از تبدیل بالاتکلیفی به بحران خانواده گی جلوگیری می کند. البته اصول نامه در ماده بیستم، بازگشت شوهر مفقود پس از حکم تفریق را نیز مورد توجه قرار داده است. مطابق این ماده، اگر پس از حکم تفریق، شوهر مفقود بازگردد و زن با شوهر دیگری ازدواج کرده باشد، میان شوهر دوم و زن تفریق صورت می گیرد و زن از آن شوهر اول دانسته می شود؛ البته قاضی به شوهر اول اختیار می دهد که زن را نگه دارد، طلاق دهد یا در صورت رضایت طرفین، خلع نماید. این حکم نشان می دهد که اصول نامه به آثار بعدی تفریق مفقود نیز توجه کرده و تلاش نموده است تعارض میان حق زن، حق شوهر اول و وضعیت شوهر دوم را در چارچوب فقهی تنظیم کند.

۴-۲-۴. خلع و غیابت غیر مفقود شوهر

اصول نامه خلع را در ماده دوم به «گرفتن مال در بدل ختم کردن ملک نکاح با لفظ خلع» تعریف کرده است. براساس ماده هجدهم، زن می تواند با رضایت شوهر خود، به طریق خلع از او جدا شود. این ماده نشان می دهد که اصول نامه خلع را یکی از راه های مشروع پایان دادن به رابطه زوجیت دانسته، اما آن را بر رضایت شوهر استوار ساخته است. در ادامه، ماده هجدهم به مسائل مالی خلع نیز توجه کرده است. از مجموع حکم ماده برمی آید که خلع به مالی که زوجین بر آن رضایت کنند صحیح است؛ اما گرفتن عوض بیش از مهر مسمی، در صورتی که زن ناشزه نباشد، مناسب دانسته نشده است؛ هم چنین خلع در اصول نامه طلاق بائن شمرده شده است. این نکته از نظر حقوق زن مهم است؛ زیرا نشان می دهد خلع در اصول نامه راهی برای پایان منازعه است، اما می تواند با مسأله عوض مالی نیز همراه باشد و در صورت نبود نظارت عادلانه، احتمال فشار بر زن وجود دارد. ماده نوزدهم به حالت عدم رضایت شوهر به خلع یا طلاق پرداخته است. مطابق این ماده، اگر زن به سبب غیابت غیر مفقود شوهر یا ندادن نفقه از قاضی درخواست تفریق نماید، قاضی نمی تواند حکم تفریق صادر کند. این حکم نشان می دهد که اصول نامه در این بخش، از رویکرد محدود فقه حنفی پی روی کرده و صرف غیابت غیر مفقود یا عدم پرداخت نفقه را سبب کافی برای تفریق قضایی ندانسته است. البته اصول نامه تصریح می کند که نفقه، مسکن زن شخص غائب غیر مفقود و سایر احکام مربوط به او در طرز العمل مربوط تنظیم می گردد.

این بخش از نظر تحلیل انتقادی مقاله بسیار مهم است. از یک طرف، اصول نامه به زن اجازه می دهد که با رضایت شوهر از طریق خلع جدا شود؛ اما از طرف دیگر، اگر شوهر رضایت ندهد و غائب غیر مفقود باشد یا نفقه ندهد، قاضی به صراحت از حکم به تفریق منع شده است؛ بنابراین، ظرفیت اصول نامه در حمایت از زن در این بخش محدود است و بیش تر به خلع توافقی یا تنظیم مسائل نفقه و مسکن در

طرز العمل جداگانه وابسته می شود. از منظر پیش گیری از منازعات خانواده گی، خلع می تواند راه کاری مؤثر برای پایان دادن به اختلافات مزمن باشد؛ اما محدود بودن تفریق در حالت غیابت غیرمفقود و ترک نفقه، ممکن است در برخی موارد، زن را در وضعیت دشوار نگه دارد؛ بنابراین، در تحلیل نهایی باید گفت که اصول نامه در این بخش هم ظرفیت پیش گیرانه دارد و هم محدودیت جدی؛ ظرفیت آن در فراهم سازی راه خلع است و محدودیت آن در عدم پذیرش تفریق قضایی به سبب غیابت غیرمفقود و ترک نفقه.

۴-۲-۵. تفریق به سبب متعنت بودن شوهر

اصول نامه در ماده دوم، متعنت را چنین تعریف کرده «شخصی است که با داشتن توانایی، نفقه زن خود و حقوق زوجیت را اداء نمی کند». ماده بیست و دوم نیز مقرر می دارد که هرگاه شوهر بر زن خود ظلم کند، حقوق وی را ادا نکند یا میان زوجین دشمنی وجود داشته باشد، زن می تواند به محکمه مراجعه نماید. اهمیت این ماده در آن است که برخلاف ماده نوزدهم، که قاضی را از حکم به تفریق به سبب غیابت غیرمفقود یا ندادن نفقه منع می کند، ماده بیست و دوم برای زن راه مراجعه به محکمه را در وضعیت ظلم، ترک حقوق یا دشمنی میان زوجین باز می گذارد. البته سازوکار رسیده گی در این ماده بر مبنای خوف شقاق و تعیین حکمین از اهل زوجین تنظیم شده است. هدف از تعیین حکمین، اصلاح میان زوجین و تشخیص ظالم و مظلوم است. از نظر فقهی و اجتماعی، این ماده حلقه اتصال مهمی میان احکام تفریق و پیش گیری از منازعات خانواده گی است. زیرا بسیاری از منازعات خانواده گی نه از یک سبب ساده، بل که از تراکم ظلم، ترک حقوق، بد رفتاری و دشمنی میان زوجین پدید می آید. اگر چنین وضعیتی بدون مداخله منظم رها شود، ممکن است به خشونت، ترک منزل، فشار خانواده گی و فروپاشی غیرمنظم رابطه منجر گردد. اصول نامه با اجازه مراجعه زن به محکمه و پیش بینی سازوکار حکمیت، تلاش می کند اختلاف را پیش از تبدیل شدن به بحران شدید، در مسیر اصلاح یا جدایی منظم قرار دهد. با این حال، تحلیل این ماده باید دقیق باشد. ماده بیست و دوم در مرحله نخست، به جای تفریق فوری، بر مراجعه به محکمه، بررسی شقاق و نقش حکمین تأکید دارد. بنابراین، این ماده را نباید به معنای اختیار مستقیم زن برای فسخ یا تفریق فوری دانست؛ بلکه باید آن را سازوکار قضایی - اصلاحی برای رسیده گی به ظلم و تعنت شوهر تلقی کرد.

۴-۲-۶. تفریق به سبب ردت و اعراض از اسلام

اصول نامه در فصل نهم و دهم، ردت و اعراض از اسلام را از اسباب تفریق دانسته است. ماده بیست و چهارم به ردت یکی از زوجین اختصاص یافته و ماده بیست و پنجم، اطلاع دادن ارتداد به محکمه را بیان می کند. بر اساس ماده بیست و چهارم «هرگاه یکی از زوجین (العیاذ بالله تعالی) مرتد شود، میان

شوهر و زن فرقت (جدایی) می‌آید، به حکم قاضی ضرورت ندارد؛ و طبق ماده بیست و پنجم زن یا شوهری که مسلمان باقی مانده است، مکلف است موضوع را به محکمه اطلاع دهد و قاضی پس از تحقیق، صورت حال را در وثیقه درج می‌نماید. در این جا جای گاه زن از دو جهت قابل بررسی است: اگر شوهر مرتد شود، زن مسلمان باقی مانده حق و تکلیف دارد که موضوع را به محکمه اطلاع دهد؛ و اگر خود زن متهم یا منسوب به ارتداد باشد، رسیده‌گی قضایی و تحقیق قاضی مانع از تصمیم‌گیری‌های شتاب‌زده و بی‌ضابطه می‌شود؛ بنابراین، اصولنامه در این بخش نیز بر مداخله محکمه تأکید دارد. ماده بیست و ششم به اعراض یکی از زوجین از اسلام پرداخته و حالات مختلف آن را از نظر بروز یا عدم بروز تفریق تنظیم کرده است. این موضوع از اسباب خاص شرعی است و تحلیل آن باید با دقت بیش‌تری در پرتو فقه حنفی صورت گیرد. در این بخش، مسأله فقط اختلاف خانواده‌گی نیست، بل که اعتبار شرعی استمرار نکاح نیز مطرح می‌شود. اهمیت این مواد در آن است که موضوعاتی مانند ردت و اعراض از اسلام، اگر بدون مرجع قضایی روشن مطرح شود، می‌تواند موجب اتهام‌زنی، خشونت، فروپاشی حیثیتی و منازعات گسترده شود. اصولنامه با الزام به اطلاع به محکمه و تحقیق قضایی، می‌کوشد رسیده‌گی به این امور حساس را از سطح برخوردهای شخصی و عرفی به سطح مرجع رسمی منتقل سازد.

۴-۲-۷. تفریق به سبب اختلاف دارین، لعان و ظهار

در فصل یازدهم، اختلاف دارین و در فصل دوازدهم، لعان و ظهار از اسباب تفریق دانسته شده‌اند. این موارد از احکام خاص فقهی‌اند و از نظر ماهیت با خیار بلوغ، عدم کفایت و عیب شوهر تفاوت دارند. در اختلاف دارین، اصولنامه به حالتی توجه دارد که وضعیت دینی و سرزمینی زوجین متفاوت شود. براساس ماده بیست و هفتم، اگر یکی از زوجین مسلمان یا ذمی شده و وارد دارالاسلام گردد و دیگری در دارالحرب بر کفر باقی بماند، میان آنان فرقت می‌آید. لعان نیز از حساس‌ترین اسباب تفریق است؛ زیرا با اتهام زنا یا نفی نسب ارتباط دارد. اصولنامه در ماده بیست و هشتم مقرر می‌کند که هرگاه میان زن و شوهر لعان واقع شود، قاضی میان آنان حکم به تفریق می‌کند. تنظیم قضایی لعان می‌تواند از اتهام‌زنی بی‌ضابطه و منازعات شدید خانواده‌گی جلوگیری کند. در ظهار نیز اصولنامه به آثاری می‌پردازد که گفتار شوهر بر رابطه زوجیت ایجاد می‌کند. مطابق ماده بیست و نهم، پس از ظهار تا زمان ادای کفاره، میان زوجین حرمت ایجاد می‌شود و اگر شوهر نه کفاره بدهد و نه طلاق، قاضی او را به ادای کفاره یا طلاق مجبور می‌سازد. این حکم از بالاتکلیفی زن جلوگیری کرده و تکلیف شرعی رابطه زوجیت را روشن می‌سازد.

۴-۲-۸. تحلیل کلی جای‌گاه زن در فسخ نکاح در اصول‌نامه

بررسی اصول‌نامه تفریق زوجین نشان می‌دهد که تفریق در این سند، ماهیت واحد ندارد؛ گاهی به سبب حرمت شرعی استمرار نکاح است، مانند رضاعت و حرمت مصاهرت؛ گاهی برای رفع بلا تکلیفی زن مطرح می‌شود، مانند مفقود بودن شوهر؛ گاهی بر توافق زوجین و عوض مالی استوار است، مانند خلع؛ و گاهی به اسباب خاص شرعی مانند ردت، اعراض از اسلام، اختلاف دارین، لعان و ظهار مربوط می‌گردد.

از منظر حق زن، اصول‌نامه گاهی به زن حق مستقیم مراجعه به محکمه می‌دهد، گاهی جدایی را به رضایت شوهر در قالب خلع وابسته می‌سازد، و گاهی با تحقق سبب شرعی، زمینه تعیین تکلیف قضایی را فراهم می‌کند. اهمیت این احکام در پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی آن است که اختلافات حساس را از مسیر برخوردهای شخصی و فشارهای عرفی خارج کرده و در چارچوب محکمه، اثبات، حکمیت، سوگند یا حکم قضایی قرار می‌دهد؛ باین حال، این ظرفیت مطلق نیست و به تحقق اسباب مقرر، اثبات قضایی و اجرای دقیق احکام وابسته است.

۵. نقش حق فسخ و تفریق نکاح در پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی

پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی تنها از طریق توصیه‌های اخلاقی و دعوت عمومی به صلح تحقق نمی‌یابد؛ بل که نیازمند سازوکارهای مشخص فقهی و قضایی است، که در صورت بروز عوامل جدی اختلاف، راه‌حل مشروع و منظم را در اختیار زوجین قرار دهد. اصول‌نامه تفریق زوجین افغانستان با تنظیم اسباب مختلف تفریق، از جمله عدم کفایت، خیار بلوغ، رضاعت، حرمت مصاهرت، مفقود بودن شوهر، خلع، غیابت، تعنت، عیب شوهر، ردت، اعراض از اسلام، اختلاف دارین، لعان و ظهار، تلاش کرده است وضعیت‌هایی را که می‌تواند منشأ بحران خانواده‌گی گردد، در چارچوب حقوقی و قضایی سامان دهد (اصول‌نامه تفریق زوجین افغانستان، ۱۴۰۵: مواد ۳-۲۹).

از منظر فقه خانواده، حق زن در فسخ و تفریق نکاح زمانی کارکرد پیش‌گیرانه دارد که ادامه نکاح، به جای تحقق مقاصد اصلی خانواده، به سبب ضرر، بلا تکلیفی، فقدان حق زناشویی، تحقق حرمت شرعی یا دشمنی میان زوجین، زمینه‌ساز نزاع گردد. در چنین مواردی، فسخ یا تفریق صرفاً ابزار انحلال خانواده نیست، بل که می‌تواند راهی برای جلوگیری از عمیق‌تر شدن اختلاف و انتقال آن از سطح برخوردهای عرفی و عاطفی به سطح رسیده‌گی منظم قضایی باشد. این روی‌کرد با مبنای فقهی دفع ضرر نیز سازگار است؛ زیرا در فقه حنفی، هرچند دایره اسباب فسخ محدود و ضابطه‌مند است، اما در مواردی مانند عیوب خاص زوج، خیار بلوغ و عدم کفایت شرط‌شده، برای جلوگیری از استمرار وضعیت زیان‌بار، حق اختیار یا

مراجعه به قاضی پیش‌بینی شده است (کاسانی، ۱۴۲۶ق: ۶۰۳/۳؛ ابن عابدین، ۱۴۲۱ق: ۵۳۳/۱۰). هم‌چنین مطالعات جدید درباره تفریق به سبب ضرر مادی و معنوی و تفریق قضایی به سبب عیوب نشان می‌دهد که پیش‌بینی مسیر قضایی برای جدایی، در مواردی که ادامه نکاح به ضرر جدی یا اختلال در مقاصد زوجیت می‌انجامد، می‌تواند از استمرار آسیب و تبدیل اختلاف به بحران خانواده‌گی جلوگیری کند (کاظم، ۲۰۱۴م: ۱۱۴).

۵-۱. انتقال منازعه از سطح عرفی به رسیده‌گی قضایی

یکی از نقش‌های مهم اصول نامه تفریق زوجین در پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی، انتقال اختلافات حساس خانواده به محکمه است. در بسیاری از دعاوی خانواده‌گی، نبود مرجع رسمی و ضابطه‌مند سبب می‌شود اختلاف میان زوجین به مداخلات عرفی، فشارهای خانواده‌گی، تهدید، تحقیر و حتا خشونت تبدیل گردد. اصول نامه در موارد متعدد، اعمال حق فسخ یا تفریق را به حکم محکمه وابسته ساخته است؛ چنان‌که در ماده چهارم، فسخ نکاح به سبب عدم کفایت با حکم محکمه صورت می‌گیرد و در ماده دهم نیز تصریح شده است که فسخ نکاح به سبب خیار بلوغ بدون قضای قاضی تحقق نمی‌یابد (اصول نامه تفریق زوجین افغانستان، ۱۴۰۵: مواد ۴ و ۱۰). این وابسته‌گی به محکمه، از یک‌سو مانع خودسری در انحلال نکاح می‌شود و از سوی دیگر، برای زن راه رسمی مطالبه حق را فراهم می‌سازد. براین اساس، اگر زن در مواردی مانند عدم کفایت شرط‌شده، خیار بلوغ یا عیب خاص شوهر ناگزیر باشد فقط از راه خانواده، عرف یا فشارهای غیررسمی اقدام کند، احتمال گسترش منازعه بسیار زیاد است. اما با انتقال دعوا به محکمه، قاضی می‌تواند وجود سبب را بررسی کند، ادعاها و شواهد را بسنجد و با صدور حکم، از ادامه وضعیت مبهم و زیان‌بار جلوگیری نماید. این رویکرد در فقه حنفی نیز سابقه دارد؛ زیرا در بسیاری از مسائل فسخ و تفریق، تنها اراده زن برای زوال نکاح کافی نیست، بل که قضای قاضی شرط تحقق اثر نهایی دانسته شده است.

۵-۲. نقش فسخ و تفریق در رفع بلاتکلیفی، جلوگیری از ضرر و حمایت از حقوق اساسی زن

یکی از کارکردهای مهم حق فسخ و تفریق در اصول نامه تفریق زوجین، جلوگیری از ادامه وضعیت‌هایی است که زن را در بلاتکلیفی، ضرر یا محرومیت از حقوق اساسی نکاح قرار می‌دهد. این وضعیت‌ها گاهی به سبب مفقودبودن شوهر پدید می‌آید؛ جایی که نه حیات و مرگ شوهر روشن است و نه زن می‌تواند بدون حکم قضایی درباره آینده زندگی خود تصمیم بگیرد. اصول نامه در چنین حالتی، با پیش‌بینی حق مراجعه زن به محکمه و الزام قاضی به تحقیق، میان رفع بلاتکلیفی زن و رعایت حقوق شوهر مفقود توازن برقرار کرده است (اصول نامه تفریق زوجین افغانستان، ۱۴۰۵: مواد ۲ و ۱۶). گاهی نیز منشأ

بحران، ظلم، ترک حقوق زوجیت یا تعنت شوهر است. اصول‌نامه در این مورد برای زن حق مراجعه به محکمه را پیش‌بینی کرده و در صورت خوف شقاق، تعیین حکمین را برای اصلاح، تشخیص ظالم و مظلوم و جلوگیری از ادامه ظلم مقرر ساخته است (همان: ماده ۲۲). این روی‌کرد با اصل حکمیت در قرآن کریم نیز هماهنگ است که در صورت ترس از شقاق میان زوجین، تعیین داور از خانواده هر دو طرف را توصیه می‌کند (نساء: ۳۵).

هم‌چنین در مواردی مانند عیوب خاص شوهر، اصول‌نامه از حق زن در برابر اختلال اساسی در مقاصد نکاح حمایت کرده است. براساس ماده بیست‌وسوم، اگر شوهر دارای عیوبی مانند جب، عنین یا خصاء باشد، زن می‌تواند مطالبه تفریق کند؛ هرچند اصول‌نامه در پی‌روی از دیدگاه محدود فقه حنفی، عیوبی مانند جنون، برص و جذام را موجب تفریق ندانسته است (اصول‌نامه: ماده ۲۳)؛ بنابراین، نقش پیش‌گیرانه این احکام در آن است که زن را در وضعیت‌های بحرانی بی‌پناه نمی‌گذارد و اختلافات حساس خانوادگی را از مسیر فشارهای عرفی، تنش‌های پنهان، اتهام، خشونت یا فروپاشی غیرمنظم رابطه خارج ساخته و در چارچوب ضابطه‌مند محکمه، تحقیق، حکمیت و رسیدگی قضایی قرار می‌دهد. باین‌حال، این حمایت مطلق نیست، بل که در چارچوب اسباب مشخص، اثبات قضایی و محدودیت‌های پذیرفته‌شده در اصول‌نامه اعمال می‌شود.

یکی از عوامل مهم منازعات خانوادگی، بالاتکلیفی زن در وضعیت‌هایی است که ادامه نکاح نه به صورت کامل ممکن است و نه راه پایان آن روشن. نمونه روشن این مسأله، مفقودبودن شوهر است. اصول‌نامه «مفقود» را شخص غایبی دانسته که مکان، حیات و مرگ او معلوم نیست و خانواده‌اش با وجود جست‌وجو، هیچ خبر یا نشانه‌ی از او به دست آورده نمی‌توانند (اصول‌نامه: ماده ۲). در چنین وضعیتی، زن در میان چند وضعیت دشوار قرار می‌گیرد: نه شوهر حاضر است، نه مرگ او ثابت شده، نه تکلیف نفقه و حقوق زناشویی به صورت عادی روشن است و نه امکان ازدواج مجدد بدون حکم قضایی وجود دارد. اصول‌نامه برای خروج از این بالاتکلیفی، در ماده شانزدهم راه مراجعه زن به محکمه را پیش‌بینی کرده است. مطابق این ماده، هرگاه زن شوهرمفقود بخواهد نکاح خود را پایان دهد و با شخص دیگری ازدواج کند، مکلف است درخواست خود را به محکمه ارائه کرده و نکاح خود و مفقودیت شوهر را با شهود ثابت سازد؛ سپس قاضی مکلف به تحقیق کامل درباره مفقود است (اصول‌نامه: ماده ۱۶). این حکم، حق زن را با احتیاط قضایی جمع می‌کند؛ زیرا از یک سو زن را برای همیشه در انتظار نامعلوم نگه نمی‌دارد، و از سوی دیگر، حقوق شوهر مفقود را نیز بدون تحقیق نادیده نمی‌گیرد. متن اصول‌نامه نیز مراحل مربوط به درخواست زن و تحقیق قاضی را در باب تفریق مفقود و زن او بیان کرده است. کارکرد پیش‌گیرانه این حکم روشن است. بالاتکلیفی طولانی زن می‌تواند سبب نزاع میان خانواده‌ها، اتهامات

اجتماعی، مشکلات اقتصادی، فشار روانی و اختلافات مربوط به ازدواج مجدد گردد. اصولنامه با قراردادن این وضعیت در مسیر محکمه، از تبدیل بالاتکلیفی به منازعه خانواده‌گی جلوگیری می‌کند. البته این کارکرد زمانی تحقق می‌یابد که تحقیق قضایی با دقت انجام شود و روند رسیده‌گی چنان طولانی نگردد که خود به عامل ضرر تازه تبدیل شود.

۵-۳. تنظیم دعاوی حساس و محدودیت‌های کارکرد پیش‌گیرانه اصولنامه

برخی اسباب تفریق در اصولنامه تفریق زوجین، مانند رضاعت، حرمت مصاهرت، لعان و ظهار، با حرمت شرعی، نسب و حیثیت خانواده‌گی ارتباط مستقیم دارند. طرح بی‌ضابطه این مسائل می‌تواند سبب شایعه، اتهام‌زنی، بدبینی، خشونت و دشمنی پایدار میان خانواده‌ها گردد. اصولنامه با سپردن این دعاوی به مسیر تصدیق، تکذیب، سوگند، اثبات و حکم قاضی، تلاش کرده است چنین اختلافات حساسی را از برخوردهای عُرْفی و عاطفی خارج ساخته و در چارچوب رسیده‌گی قضایی قرار دهد. برای نمونه، دعاوی رضاعت در ماده یازدهم تابع تصدیق و تکذیب زوجین، سوگند و حکم قاضی شده است؛ لعان در ماده دوم به‌عنوان شهادت‌های مؤکد هم‌راه با لعنت و غضب تعریف گردیده و ظهار نیز در مواد دوم و بیست‌ونهم مورد توجه قرار گرفته است (اصولنامه: مواد ۲، ۱۱ و ۲۹).

باوجود این ظرفیت‌ها، کارکرد پیش‌گیرانه اصولنامه مطلق نیست. یکی از نمونه‌های مهم، غایب غیرمفقود و عدم پرداخت نفقه است. اصولنامه در ماده دوم، غایب غیرمفقود را شخصی می‌داند که مکان او معلوم است، اما مدت طولانی از خانه دور مانده و زن خود را در وضعیت دشوار قرار داده است؛ با این حال، ماده نوزدهم تصریح می‌کند که اگر زن به سبب غیابت غیرمفقود یا عدم پرداخت نفقه درخواست تفریق کند، قاضی نمی‌تواند حکم تفریق صادر نماید (همان: مواد ۲ و ۱۹). این حکم از نظر قول حنفی قابل توضیح است؛ زیرا در فقه حنفی، تفریق صرفاً به سبب عجز یا ترک نفقه و غیبت غیرمفقود به آسانی پذیرفته نشده است. با این حال، از منظر پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی، این بخش می‌تواند محل بحث باشد؛ زیرا زن در چنین وضعیتی ممکن است با بالاتکلیفی، فشار اقتصادی و محرومیت از حقوق زوجیت روبه‌رو گردد.

بنابراین، اصولنامه از یک‌سو در مواردی مانند خیار بلوغ، عدم کفایت شرط‌شده، مفقودبودن شوهر، عیب خاص زوج، تعنت، رضاعت، لعان و ظهار راه‌هایی برای رسیده‌گی قضایی و کاهش منازعات خانواده‌گی فراهم کرده است؛ اما از سوی دیگر، در مواردی مانند غیابت غیرمفقود و عدم پرداخت نفقه، دایره تفریق قضایی را محدود ساخته است. از این‌رو، نقش پیش‌گیرانه اصولنامه مهم و قابل توجه است، اما تحقق کامل آن به اثبات قضایی، رعایت قیود فقهی، دسترسی واقعی زن به محکمه، طرزالعمل‌های اجرایی روشن و رسیده‌گی عادلانه وابسته می‌باشد.

۶. چالش‌ها و راه کارهای تطبیق حق زن در فسخ و تفریق نکاح

اصول‌نامه تفریق زوجین افغانستان با تنظیم اسباب مختلف تفریق در قالب دوازده فصل و سی‌ویک ماده، چارچوبی منظم برای رسیده‌گی به برخی دعاوی مربوط به جدایی زوجین فراهم ساخته است. فهرست رسمی اصول‌نامه نشان می‌دهد که این سند موضوعاتی مانند عدم کفایت، خیار بلوغ، رضاعت، حرمت مصاهرت، مفقود بودن، خلع و غیابت، متعنت‌بودن، عیب شوهر، ردت، اعراض از اسلام، اختلاف دارین، لعان و ظهار را به عنوان اسباب تفریق تنظیم کرده است (اصول‌نامه: مواد ۲۹-۳). با وجود این، کارکرد حمایتی و پیش‌گیرانه اصول‌نامه درباره زن، تنها با ذکر مواد قانونی تحقق نمی‌یابد؛ بلکه به چگونگی تفسیر، اجرا، دست‌رسی زنان به محکمه، آگاهی حقوقی، اثبات قضایی و تنظیم طرزالعمل‌های اجرایی وابسته است.

۶-۱. محدودبودن دایره حق زن در برخی موارد

نخستین چالش آن است که اصول‌نامه در برخی موارد، حق زن برای تفریق را محدود ساخته است. این محدودیت از جهت وفاداری به فقه حنفی قابل فهم است؛ زیرا بسیاری از احکام اصول‌نامه بر اقوال معتبر احناف استوار شده و پاورقی‌های فقهی آن نیز به منابع حنفی مانند رد المحتار، الفتاوی الهندیة، تبیین الحقائق، البحر الرائق و دیگر منابع استناد کرده است (اصول‌نامه تفریق زوجین افغانستان، ۱۴۰۵: پاورقی‌های مواد ۲، ۴، ۵، ۱۰ و ۲۳). اما از جهت کارکرد اجتماعی و پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی، این محدودیت در برخی موارد می‌تواند محل بحث باشد. نمونه روشن آن، غایب غیرمفقود و ترک نفقه است. اصول‌نامه غایب غیرمفقود را کسی می‌داند که مکانش معلوم است، اما مدت طولانی زن خود را رها کرده، نزد او باز نمی‌گردد، زن را با خود نمی‌برد، مصارف و نیازهای او را تأمین نمی‌کند و طلاق نیز نمی‌دهد؛ به‌گونه‌یی که این وضعیت برای زن دشوار باشد (اصول‌نامه: ماده ۲). با این حال، در ماده نوزدهم تصریح شده است که اگر زن به سبب غیابت غیرمفقود یا ندادن نفقه از قاضی درخواست تفریق کند، قاضی نمی‌تواند حکم تفریق صادر نماید. این حکم با قول محدودتر حنفی درباره عدم تفریق به سبب عجز یا ترک نفقه و غیبت قابل توضیح است، اما از منظر پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی، ممکن است زن را در وضعیت بالاترکلیفی و فشار اقتصادی نگه دارد. راه کار این چالش آن است که مواد مربوط به غایب غیرمفقود، نفقه و مسکن زن در طرزالعمل‌های اجرایی به‌گونه‌یی تنظیم شود که هرچند قاضی مطابق اصول‌نامه حکم تفریق صادر نمی‌کند، اما زن از جهت نفقه، مسکن، پی‌گیری حقوق مالی و الزام شوهر به ایفای حقوق زوجیت بی‌پناه نماند. خود اصول‌نامه در باب احکام متفرقه، تدوین طرزالعمل‌ها را

پیش‌بینی کرده است؛ بنابراین، یکی از ضروری‌ترین راه‌کارها، تدوین طرزالعمل روشن برای رسیده‌گی به وضعیت غایب غیرمفقود، ترک نفقه و حقوق زن در این حالت است.

۶-۲. دشواری اثبات برخی اسباب فسخ و تفریق

دومین چالش، دشواری اثبات برخی اسباب فسخ و تفریق است. اصولنامه در مواردی مانند خیار بلوغ، رضاعت، مفقودبودن، عیب شوهر، لعان و ظهار، اثبات سبب را به تشریفات و معیارهای خاص وابسته ساخته است. برای نمونه، در بحث خیار بلوغ، مواد نهم و دهم اصولنامه درباره اثبات خیار بلوغ، نقش شهود، ادعای زن، حضور قاضی و شرط بودن قضای قاضی سخن گفته است. این دقت از یک جهت مثبت است؛ زیرا از ادعاهای بی‌اساس جلوگیری می‌کند. اما از جهت عملی، ممکن است زن در نبود شهود، نبود دسترسی به مشوره حقوقی، یا ناآگاهی از زمان و شیوه اعمال حق، نتواند حق خود را ثابت سازد. در موضوع رضاعت نیز ماده یازدهم اصولنامه، حکم مسأله را براساس تصدیق یا تکذیب زوجین، سوگند و نکول از سوگند تنظیم کرده است. این سازوکار برای جلوگیری از سوءاستفاده ضروری است، اما اجرای آن نیازمند قضای آگاه به مبانی فقهی و آشنا با حساسیت‌های خانواده‌گی است؛ زیرا دعاوی رضاعت با حیثیت خانواده‌ها، حرمت نکاح و روابط خویشاوندی ارتباط مستقیم دارد. در عیب شوهر نیز اثبات موضوع می‌تواند دشوارتر باشد. ماده بیست‌وسوم اصولنامه، فقط عیوب خاصی مانند جب، عنین و خصاء را موجب حق مطالبه تفریق دانسته و در مورد عنین یا خصاء، مهلت یک‌ساله برای علاج پیش‌بینی کرده است. روشن است که اثبات چنین عیوبی بدون حفظ حریم شخصی، نظر اهل خبره و رسیده‌گی محرمانه می‌تواند خود به منازعه حیثیتی میان زوجین و خانواده‌ها تبدیل شود. راه‌کار این چالش، ایجاد روندی دقیق اثباتی در طرزالعمل‌های قضایی است؛ از جمله حفظ محرمانه‌گی دعاوی خانواده‌گی، استفاده از اهل خبره در موارد طبی، تعیین مهلت‌های روشن، آگاهی‌دهی به زنان درباره زمان اعمال خیار، و جلوگیری از افشای غیرضروری اطلاعات حساس زوجین. در غیر این صورت، حقی که برای رفع ضرر پیش‌بینی شده، ممکن است در عمل به منشأ منازعه تازه تبدیل گردد.

۶-۳. خطر سوءاستفاده از برخی اسباب تفریق

یکی از چالش‌های مهم در تطبیق اصولنامه تفریق زوجین، احتمال سوءاستفاده از برخی اسباب تفریق است. موضوعاتی مانند عدم کفایت، رضاعت، حرمت مصاهره و لعان، اگر بدون ضوابط دقیق اثباتی و قضایی مطرح شوند، می‌توانند به ابزار فشار، انتقام یا تخریب حیثیت خانواده‌گی تبدیل گردند. برای نمونه، اصولنامه کفایت را در ماده دوم تعریف کرده و در ماده چهارم، در صورت شرط‌شدن کفایت و

سپس آشکار شدن عدم کفایت، برای زن و ولی حق فسخ را با حکم محکمه پذیرفته است. این حکم از جهت حمایت از زن در برابر فریب یا پنهان ماندن فقدان کفایت قابل دفاع است؛ اما اگر کفایت به صورت گسترده و عرفی تفسیر شود، ممکن است به تعصبات قومی، طبقاتی و خانوادگی دامن بزند. از این رو، قاضی باید میان کفایت معتبر فقهی و برداشت های افراطی عرفی تفاوت بگذارد. پژوهش های جدید نیز تأکید می کنند که کفایت برای تحقق ثبات خانوادگی مطرح شده و از نظر فقهی در اوصاف خاص قابل بررسی است، نه به عنوان ابزار برتری جویی اجتماعی یا دخالت بی ضابطه عرف در نکاح (العیدان، ۲۰۲۵: ۳۹-۴۸). در همین راستا، العیدان نشان می دهد که کفایت در فقه، بیش تر شرط لزوم نکاح دانسته شده و حق آن به زن و اولیا تعلق دارد، اما اوصاف معتبر آن محل اختلاف فقهی است؛ هم چنین لعان از حساس ترین اسباب تفریق است؛ زیرا با اتهام زنا یا نفی نسب ارتباط دارد. اصول نامه لعان را شهادت های مؤکد همراه با سوگند، لعنت و غضب تعریف کرده است. اگر چنین موضوعی بدون دقت قضایی مطرح شود، می تواند به شدیدترین منازعات حیثیتی و خانوادگی منجر گردد؛ بنابراین، راه کار این چالش، احراز دقیق سبب، جلوگیری از پذیرش ادعاهای بی دلیل، حفظ محرمانه گی و آموزش قضات درباره تفاوت میان ادعای قابل رسیده گی و ادعای ناشی از خصومت خانوادگی است. می توان این دو عنوان را در یک عنوان واحد و خلاصه تر چنین تنظیم کرد:

۴-۶. آگاهی حقوقی و توازن میان حفظ خانواده و رفع ضرر

یکی از چالش های مهم در تطبیق اصول نامه تفریق زوجین، کم بود آگاهی حقوقی زنان و خانواده ها از موارد فسخ و تفریق است. حقوقی مانند خیار بلوغ، فسخ به سبب عدم کفایت شرط شده، مراجعه زن شوهر مفقود به محکمه و مطالبه تفریق به سبب عیب خاص شوهر، زمانی اثرگذار است که زن بداند این حقوق در چه شرایطی، در چه زمانی و از چه مسیر قضایی قابل اعمال است. برای نمونه، اصول نامه درباره خیار بلوغ تصریح کرده است که در برخی موارد سکوت دختر باکره موجب سقوط این حق می شود و فسخ به سبب خیار بلوغ نیز بدون قضای قاضی تحقق نمی یابد؛ از این رو، نا آگاهی از این قیود می تواند سبب از بین رفتن عملی حق زن گردد. این آگاهی تنها به زنان محدود نیست؛ مردان، اولیا، بزرگان خانواده، عالمان محل و مصلحان اجتماعی نیز باید با موارد اصلاح، خلع، حکمیت، فسخ و تفریق آشنا باشند. نا آگاهی از این احکام سبب می شود اختلافات خانوادگی به جای حل منظم، در سطح فشار عرفی، اجبار، سرزنش یا خشونت باقی بماند. از این رو، لازم است برنامه های آگاهی دهی حقوق خانواده در محاکم، مراکز دینی، دانش گاه ها، رسانه ها و مراکز مشوره خانواده به گونه بی ساده، فقهی و مسأله محور تدوین شود.

چالش دیگر، ایجاد توازن میان حفظ خانواده و رفع ضرر است. فقه اسلامی اصل را بر دوام نکاح، اصلاح و جلوگیری از فروپاشی شتاب‌زده خانواده گذاشته است؛ اما این اصل نباید به معنای تحمیل نکاح زیان‌بار یا نادیده گرفتن اسباب معتبر تفریق باشد. اصولنامه در ماده بیست‌ودوم، در صورت ظلم، ترک حقوق یا دشمنی میان زوجین، نخست به مراجعه زن به محکمه و تعیین حکمین برای اصلاح توجه کرده است، نه تفریق فوری؛ این روی‌کرد با آیه حکمیت (سوره نساء: آیه ۳۵)، نیز هماهنگ است؛ بنابراین، راه‌کار مناسب آن است که محکمه در رسیده‌گی به دعاوی خانواده‌گی، روی‌کرد مرحله‌یی داشته باشد: نخست امکان اصلاح را بررسی کند، سپس سبب شرعی و قضایی را احراز نماید و در نهایت تصمیم متناسب بگیرد. اگر اصلاح ممکن باشد، باید از آن حمایت شود؛ اما اگر سبب معتبر تفریق تحقق یافته و ادامه نکاح موجب ضرر، بلا تکلیفی یا حرمت شرعی باشد، تأخیر بی‌مورد در رسیده‌گی می‌تواند خود به عامل تشدید منازعه تبدیل شود.

۶-۵. ضرورت تدوین طرزالعمل‌های اجرایی

یکی از نیازهای مهم برای تطبیق مؤثر اصولنامه تفریق زوجین، تدوین طرزالعمل‌های اجرایی روشن است. خود اصولنامه نیز در ماده سی‌ام به تدوین طرزالعمل‌ها اشاره کرده و این نشان می‌دهد که اجرای کامل آن نیازمند مقررات تکمیلی و راه‌نمای عملی برای محاکم است. این طرزالعمل‌ها باید مسائل اجرایی مهم را روشن سازند؛ از جمله این که زن در هر دعوا چه اسناد و دلایلی ارائه کند، در عیب شوهر نظر طبی چه‌گونه گرفته شود، در خیار بلوغ زمان و شیوه اعمال حق چه‌گونه ثبت گردد، در مقفودبودن شوهر تحقیق قاضی در چه مدت و با چه معیارهایی انجام شود، در دعاوی حساس مانند رضاعت، حرمت مصاهرت و لعان محرمانه‌گی چه‌گونه حفظ گردد، و در موارد تعنت و شقاق، حکمین چه‌گونه انتخاب شوند و حدود صلاحیت آنان چه باشد. نبود چنین طرزالعمل‌هایی ممکن است سبب تفاوت رویه در محاکم، طولانی‌شدن رسیده‌گی، سردرگمی طرفین و کاهش اعتماد مردم به نظام قضایی گردد. ازاین‌رو، تدوین طرزالعمل‌ها یک امر اداری ساده نیست، بل که شرط مهم تحقق کارکرد پیش‌گیرانه اصولنامه در کاهش منازعات خانواده‌گی است.

در پایان این مبحث باید گفت: اصولنامه تفریق زوجین افغانستان ظرفیت مهمی برای حمایت از زن و پیش‌گیری از برخی منازعات خانواده‌گی دارد؛ اما این ظرفیت با چالش‌هایی مانند محدودبودن دایره تفریق در برخی موارد، دشواری اثبات اسباب، احتمال سوءاستفاده از مفاهیمی چون کفایت و لعان، کم‌بود آگاهی حقوقی، ضرورت توازن میان حفظ خانواده و رفع ضرر، و نبود طرزالعمل‌های اجرایی روشن روبه‌رو است؛ بنابراین، برای تطبیق به‌تر اصولنامه، آگاهی‌دهی حقوقی به زنان و خانواده‌ها، آموزش

قضات، حفظ محرمانه‌گی دعاوی حیثیتی، استفاده از اهل خبره در موضوعات طبی، و تنظیم راه‌کارهای اجرایی برای نفقه، مسکن و حقوق زن ضروری است. با این تدابیر، اصول‌نامه می‌تواند از یک متن تقنینی صرف، به ابزار عملی برای رفع بالاتکلیفی، کاهش تنش و مدیریت عادلانه منازعات خانواده‌گی تبدیل شود.

۷. مناقشه

مناقشه اصلی این پژوهش بر محور این موضوع شکل می‌گیرد که اصول‌نامه تفریق زوجین افغانستان، افزون بر بیان احکام فسخ و تفریق، چه اثری بر حق زن، نقش محکمه، وضعیت خانواده و پیش‌گیری از منازعه دارد. بررسی مواد اصول‌نامه نشان می‌دهد که این سند، حق زن را در قالب یک حق بی‌قید و مطلق مطرح نکرده، بل که آن را در چارچوب اسباب معین، شرایط فقهی و رسیده‌گی قضایی سامان داده است. از این جهت، اصول‌نامه برای زن در مواردی مانند عدم کفالت شرط شده، خیار بلوغ، مفقودبودن شوهر، تعنت، خلع و عیوب خاص زوج، راه‌هایی برای مطالبه حق یا تعیین تکلیف نکاح فراهم می‌سازد؛ اما این راه‌ها بیش‌تر از مسیر محکمه، اثبات و حکم قضایی قابل اعمال اند.

از جهت نقش محکمه، اصول‌نامه اختلافات خانواده‌گی را از سطح برخوردهای عرفی، تصمیم‌های شتاب‌زده، فشارهای خانواده‌گی و مداخلات غیررسمی به حوزه رسیده‌گی قضایی منتقل می‌کند. در این چارچوب، محکمه تنها مرجع صدور حکم جدایی نیست، بل که نهادهی برای احراز سبب، سنجش ادعا، حفظ حقوق طرفین، جلوگیری از خودسری و مدیریت منازعه است. برای نمونه، در خیار بلوغ، عدم کفالت، رضاعت، مفقودبودن، لعان و عیوب شوهر، قاضی نقش تعیین‌کننده در تشخیص وضعیت و صدور حکم دارد. این امر نشان می‌دهد که اصول‌نامه می‌کوشد انحلال نکاح را از حالت واکنش فردی یا خانواده‌گی بیرون ساخته و به روند رسمی و قابل نظارت تبدیل کند.

از جهت خانواده، اصول‌نامه میان دو هدف مهم حرکت می‌کند: از یک سو حفظ خانواده و جلوگیری از فروپاشی شتاب‌زده نکاح، و از سوی دیگر رفع ضرر، بالاتکلیفی و ظلم از زن. به همین دلیل، در برخی موارد مانند تعنت و شقاق، نخست به اصلاح، حکمیت و تشخیص ظالم و مظلوم توجه می‌کند؛ اما در مواردی مانند مفقودبودن شوهر، عیب خاص زوج، خیار بلوغ یا تحقق حرمت شرعی، راه تعیین تکلیف قضایی را باز می‌گذارد. این رویکرد نشان می‌دهد که حفظ خانواده در اصول‌نامه به معنای تحمیل ادامه نکاح زیان‌بار نیست، بل که باید با عدالت، رفع ضرر و رعایت حقوق طرفین همراه باشد.

از منظر پیش‌گیری از منازعه، ارزش اصلی اصول‌نامه در آن است که وضعیت‌های حساس و منازعه‌زا را به مسیر حقوقی و قضایی می‌کشاند. اگر مسائلی مانند رضاعت، لعان، حرمت مصاهره، عیب

شوهر، مفقودبودن یا خیار بلوغ بدون چارچوب رسمی مطرح شوند، می‌توانند به اتهام‌زنی، خشونت، فشار خانواده‌گی، بدبینی، بلاتکلیفی و دشمنی پایدار میان خانواده‌ها منجر شوند؛ باین حال، کارکرد پیش‌گیرانه اصولنامه مطلق نیست؛ زیرا در مواردی مانند غائب غیرمفقود و عدم پرداخت نفقه، دایره تفریق قضایی را محدود ساخته است. بنابراین، اصولنامه از یک سو ظرفیت مهمی برای حمایت از زن و مدیریت منازعات خانواده‌گی دارد، اما از سوی دیگر، تحقق این ظرفیت به آگاهی حقوقی، دست‌رسی واقعی به محکمه، رسیده‌گی عادلانه، حفظ محرمانه‌گی و تدوین طرزالعمل‌های اجرایی روشن وابسته است.

۸. نتیجه‌گیری

براساس بررسی انجام‌شده، نتایج اصلی پژوهش را می‌توان چنین بیان کرد:

۱. اصولنامه تفریق زوجین افغانستان، حق زن در فسخ و تفریق نکاح را به‌صورت مطلق نپذیرفته، بل که آن را در چارچوب اسباب مشخص، شرایط فقهی و رسیده‌گی قضایی تنظیم کرده است. این حق در مواردی مانند عدم کفایت شرط‌شده، خیار بلوغ، مفقودبودن شوهر، عیب خاص زوج و برخی اسباب دیگر قابل طرح است؛

۲. در بحث فسخ نکاح، اصولنامه میان موارد «عدم صحت عقد» و موارد «حق فسخ پس از عقد صحیح» تفکیک کرده است. برای نمونه، در ماده سوم و ششم، اصل صحت نکاح نفی شده است؛ اما در مواردی مانند عدم کفایت شرط‌شده و خیار بلوغ، عقد در اصل صحیح دانسته شده و سپس برای زن یا شخص پس از بلوغ حق فسخ با حکم محکمه پیش‌بینی گردیده است؛

۳. اصولنامه در مواردی مانند مفقودبودن شوهر، متعنت‌بودن زوج و عیب خاص شوهر، برای زن راه مراجعه به محکمه یا مطالبه تفریق را فراهم کرده است. این امر نشان می‌دهد که زن در برخی وضعیت‌های بحرانی، کاملاً بی‌راه و بی‌پناه گذاشته نشده، بل که می‌تواند از مسیر رسمی و قضایی برای تعیین تکلیف رابطه زوجیت اقدام کند؛

۴. یکی از مهم‌ترین کارکردهای اصولنامه در پیش‌گیری از منازعات خانواده‌گی، انتقال اختلافات حساس از سطح عرف، خانواده و فشارهای غیررسمی به محکمه است. این انتقال باعث می‌شود موضوعاتی مانند فسخ، تفریق، رضاعت، لعان، مفقودبودن و عیوب زوج، از مسیر اثبات، تحقیق، سوگند، حکمیت و حکم قضایی حل‌وفصل گردد؛

۵. اصولنامه در پرتو فقه حنفی، در برخی موارد از زن حمایت می‌کند، اما این حمایت با قیود مشخص همراه است؛ به‌ویژه در بحث عیوب شوهر، تنها عیوب خاصی مانند جب، عنین و خصاء موجب مطالبه تفریق دانسته شده و عیوبی مانند جنون، برص و جذام سبب تفریق شمرده نشده است. این رویکرد از

نظر التزام به قول خاص حنفی قابل فهم است، اما از منظر حمایت گسترده از زن و پیش‌گیری از منازعات، قابل بحث می‌باشد؛

۶. یکی از محدودیت‌های مهم اصول‌نامه، عدم پذیرش تفریق قضایی به سبب غیابت غیرمفقود و عدم پرداخت نفقه است. هرچند این حکم بر مبنای قول فقه حنفی قابل توضیح است، اما از نظر اجتماعی می‌تواند زن را در وضعیت بالاتر، فشار اقتصادی و منازعه خانوادگی نگه دارد؛

۷. نقش پیش‌گیرانه اصول‌نامه زمانی تحقق می‌یابد که مواد آن به درستی تطبیق شود. آگاهی زنان و خانواده‌ها از حقوقی مانند خیار بلوغ، خلع، مراجعه در حالت مفقودبودن شوهر، تعنت و عیب زوج، شرط اساسی بهره‌مندی از این حقوق است. بدون آگاهی حقوقی، بسیاری از این ظرفیت‌ها در عمل بی‌اثر می‌ماند؛

۸. اصول‌نامه برای اجرای بهتر، نیازمند طرزالعمل‌های روشن اجرایی است؛ به‌ویژه درباره نحوه اثبات مفقودیت، تشخیص عیوب زوج، ثبت و اعمال خیار بلوغ، رسیده‌گی محرمانه به دعاوی رضاعت و لعان، تعیین حکمین در شقاق و تنظیم حقوق زن در مواردی که تفریق پذیرفته نشده است؛

۹. براساس یافته‌های پژوهش، فرضیه تحقیق تأیید می‌شود؛ یعنی حق زن در فسخ و تفریق نکاح، در موارد و شرایط مقرر در اصول‌نامه تفریق زوجین افغانستان، می‌تواند با فراهم ساختن راه‌کاری شرعی، قانونی و قضایی، از بالاترین، استمرار ضرر، اتهام‌زنی، فشارهای خانوادگی و تشدید منازعات جلوگیری کند؛

۱۰. در مجموع، اصول‌نامه تفریق زوجین افغانستان را می‌توان سندی دانست که در چارچوب فقه حنفی، راه‌هایی مهم برای حمایت از زن و مدیریت منازعات خانوادگی فراهم ساخته است؛ اما این ظرفیت، مطلق و بی‌قید نیست و برای تحقق کامل آن، آگاهی‌دهی حقوقی، رسیده‌گی عادلانه، حفظ محرمانه‌گی، آموزش قضات و تدوین طرزالعمل‌های اجرایی ضروری است.

۸. پیش‌نهادهای

۱. برای تطبیق بهتر اصول‌نامه تفریق زوجین، طرزالعمل‌های اجرایی روشن درباره دعاوی خیار بلوغ، عدم کفایت، مفقودبودن، تعنت، عیوب شوهر، رضاعت، لعان و ظهار تدوین گردد؛

۲. در دعاوی حساس، مانند عیب شوهر، لعان، رضاعت و حرمت مصاهرت، اصل محرمانه‌گی در محاکم رعایت شود تا حیثیت و کرامت طرفین حفظ گردد؛

۳. برای قضات و کارکنان محاکم، آموزش‌های تخصصی درباره مبانی فقه حنفی اصول‌نامه برگزار شود تا میان عدم صحت نکاح، فسخ، تفریق، خلع و طلاق باین تفکیک درست صورت گیرد؛

۴. آگاهی‌دهی حقوقی برای زنان و خانواده‌ها دربارهٔ خیار بلوغ، مفقودبودن شوهر، تعنت، خلع و شیوهٔ مراجعه به محکمه تقویت گردد؛
۵. دربارهٔ غائب غیرمفقود و عدم پرداخت نفقه، طرزالعمل‌های مؤثر برای تأمین نفقه، مسکن و جلوگیری از بالاترکلیفی زن تدوین شود؛
۶. در دعاوی مربوط به عیب شوهر، محکمه از نظر اهل خبره و پزشک مورد اعتماد استفاده کند و هم‌زمان حریم خصوصی طرفین را حفظ نماید؛
۷. پیش‌نهاد می‌شود پژوهش‌های بعدی، اصول‌نامه را از نظر تطبیقی با قوانین کشورهای اسلامی، مسألهٔ نفقه و غیابت، و میزان آگاهی زنان از حقوق مقرر در آن بررسی کنند.

تضاد منافع

نویسندگان پژوهش اعلام می‌دارند که: نتایج این پژوهش با هیچ فرد حقیقی و حقوقی تعارض منافع ندارد. از هیچ نهاد دولتی و خصوصی نیز حمایت مالی دریافت نکرده است.

ORCID

Abdul Naser Amini

Atiqullah Rahmani

Besmellah Movahhed

 <https://orcid.org/0009-0005-9635-9935>

 <https://orcid.org/0009-0000-8742-9296>

 <https://orcid.org/0009-0007-3230-9431>

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن عابدین، محمد امین بن عمر. (۱۴۲۱ق/ ۲۰۰۰م) رد المحتار علی الدر المختار (حاشیه ابن عابدین). دمشق: دار الثقافة والتراث.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم. (بی‌تا). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
۴. ابن‌همام، کمال‌الدین محمد بن عبدالواحد. (۱۴۲۴ق/ ۲۰۰۳م). فتح القدیر شرح الهدایة، ج ۴. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۵. احمدی، زهرا. (۱۳۹۹). بررسی موارد فسخ نکاح در فقه و قوانین موضوعهٔ افغانستان. پژوهشنامهٔ اسلامی حقوق، (۱۱)، ۴۱-۶۳.
۶. اداره جریدهٔ رسمی وزارت عدلیه. (۱۴۰۵ش). اصول‌نامهٔ تفریق زوجین افغانستان. جریدهٔ رسمی، شمارهٔ مسلسل ۱۴۸۹، ۱۹ حمل ۱۴۰۵ ش / ۲۱ شوال ۱۴۴۷ ق. کابل: وزارت عدلیهٔ امارت اسلامی افغانستان.

۷. برهان پوری، شیخ نظام و گروهی از علمای هند. (۱۴۲۱ق). الفتاوی الهندیة فی مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان. بیروت، لبنان: دار الکتب العلمیة.
۸. حسینی، سید امرالله. (۱۴۰۱). نگاهی دوباره به موجبات فسخ نکاح و بررسی دیدگاه انحصار موارد آن از منظر نظام فقه خانواده. پژوهش نامه فقه اجتماعی، ۱۰(۲)، ۳۲۸-۳۰۷.
۹. زحیلی، وهبه. (۱۴۰۵ق/ ۱۹۸۵م). الفقه الإسلامی وأدلته. چاپ دوم، دمشق: دارالفکر.
۱۰. صادقی، محمد. (۱۳۹۲). عیوب موجب فسخ نکاح در مذهب حنفی و شافعی. مطالعات فقهی و فلسفی، ۴(۱۵)، ۱۰۶-۸۷.
۱۱. عثمانی تہانوی، ظفر احمد. (۱۴۱۸ق). إعلاء السنن، تحقیق و تعلیق: محمد تقی عثمانی، کراچی: إدارة القرآن والعلوم الإسلامیة.
۱۲. عیدان، هیاء محمد. (۲۰۲۵). الکفاءة فی النکاح فی الفقه الإسلامی ونظام الأحوال الشخصیة السعودیة. مجلة جامعة أم القرى لعلوم الشریعة والدراسات الإسلامیة، شماره ۱۰۰. قابل دسترس: <https://uqu.edu.sa/jill/153346>
۱۳. فیومی، احمد بن محمد. (بی تا). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر. تحقیق: دکتور عبدالعظیم الشناوی، چاپ دوم، بیروت: دار المعارف.
۱۴. قدوری، ابوالحسین احمد بن محمد. (۱۴۴۳ق/ ۲۰۲۲م). مختصر القدوری. کراچی: مکتبة البشری.
۱۵. کاسانی، علاء الدین ابوبکر بن مسعود. (۱۴۲۶ق/ ۲۰۰۵م). بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع. قاهره: دار الحدیث.
۱۶. کاظم، حیدر حسین. (۲۰۲۵). التفریق للضرر المادی والمعنوی الذی یشیب أحد الزوجین: دراسة قانونیة مقارنة بالفقه الإسلامی، دانشگاه کوفه: مجلة مرکز مطالعات کوفه، جلد ۱، شماره ۳۵، ۳۰ دسامبر ۲۰۱۴. قابل دسترس: <https://journal.uokufa.edu.iq/index.php/ksc/article/view/4319/4690>
۱۷. مجمع اللغة العربیة. (۱۴۲۵ق/ ۲۰۰۴م). المعجم الوسیط. چاپ چهارم، قاهره: مکتبة الشروق الدولیة.
۱۸. مرغینانی، برهان الدین علی بن ابی بکر. (۱۴۳۲ق/ ۲۰۱۱م). الهدایة شرح بدایة المبتدی. کراچی: مکتبة البشری.
۱۹. موصلی، عبدالله بن محمود بن مودود. (۱۴۴۶ق/ ۲۰۲۵م). الاختیار لتعلیل المختار. تحقیق: ابولبابه شاه منصور. دمشق: دار الروضة.

References

1. The Holy Qur'an. [Arabic]
2. Ibn 'Ābidīn, Muḥammad Amīn ibn 'Umar. (2000). *Radd al-Muḥtār 'alā al-Durr al-Mukhtār (Ibn 'Ābidīn's Gloss)*. Damascus: Dār al-Thaqāfa wa al-Turāth. [Arabic]
3. Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram. (n.d.). *Lisān al-'Arab*. Beirut: Dār Ṣādir. [Arabic]

4. Ibn al-Humām, Kamāl al-Dīn Muḥammad ibn ‘Abd al-Wāḥid. (2003). *Fath al-Qadīr: Commentary on al-Hidāya*, Vol. 4. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [Arabic]
5. Aḥmadī, Zahrā. (2020). “An Examination of the Cases of Annulment of Marriage in Islamic Jurisprudence and the Positive Laws of Afghanistan.” *Islamic Law Research Journal*, 1(1), 41–63. [Persian]
6. Official Gazette Directorate, Ministry of Justice. (2026). *Regulation on the Separation of Spouses in Afghanistan*. Official Gazette, Serial No. 1489, 8 April 2026 / 21 Shawwāl 1447 AH. Kabul: Ministry of Justice of the Islamic Emirate of Afghanistan. [Persian]
7. Burhānpūrī, Shaykh Nizām, and a Group of Indian Scholars. (2000). *al-Fatāwā al-Hindiyya fī Madhhab al-Imām al-A‘ẓam Abī Ḥanīfa al-Nu‘mān*. Beirut, Lebanon: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [Arabic]
8. Ḥusaynī, Sayyid Amrullāh. (2022). “A Reconsideration of the Grounds for Annulment of Marriage and an Examination of the View that Its Cases Are Exclusively Defined from the Perspective of the Family Jurisprudence System.” *Research Journal of Social Jurisprudence*, 10(2), 307–328. [Persian]
9. al-Zuhaylī, Wahba. (1985). *Islamic Jurisprudence and Its Evidence*. 2nd ed. Damascus: Dār al-Fikr. [Arabic]
10. Šādiqī, Muḥammad. (2013). “Defects Constituting Grounds for Annulment of Marriage in the Ḥanafī and Shāfi‘ī Schools.” *Jurisprudential and Philosophical Studies*, 4(15), 87–106. [Persian]
11. ‘Uthmānī al-Tahānawī, Zafar Aḥmad. (1997). *I‘lā’ al-Sunan*. Edited and annotated by Muḥammad Taqī ‘Uthmānī. Karachi: Idārat al-Qur’ān wa al-‘Ulūm al-Islāmiyya. [Arabic]
12. ‘Idān, Hayā’ Muḥammad. (2025). “Kafā’a (Compatibility) in Marriage in Islamic Jurisprudence and the Saudi Personal Status Law.” *Umm al-Qura University Journal of Sharia Sciences and Islamic Studies*, No. 100. Available at: <https://uqu.edu.sa/jill/153346> [Arabic]
13. al-Fayyūmī, Aḥmad ibn Muḥammad. (n.d.). *al-Miṣbāḥ al-Munīr fī Gharīb al-Sharḥ al-Kabīr*. Edited by Dr. ‘Abd al-‘Azīm al-Shanāwī. 2nd ed. Beirut: Dār al-Ma‘ārif. [Arabic]
14. al-Qudūrī, Abū al-Ḥusayn Aḥmad ibn Muḥammad. (2022). *Mukhtaṣar al-Qudūrī*. Karachi: Maktabat al-Bushrā. [Arabic]
15. al-Kāsānī, ‘Alā’ al-Dīn Abū Bakr ibn Mas‘ūd. (2005). *Badā’i’ al-Ṣanā’i’ fī Tartīb al-Sharā’i’*. Cairo: Dār al-Ḥadīth. [Arabic]
16. Kāẓim, Ḥaydar Ḥusayn. (2025). “Separation Due to Material and Moral Harm Suffered by One of the Spouses: A Legal Study in Comparison with Islamic Jurisprudence.” *University of Kufa: Kufa Studies Center Journal*, Vol. 1, No. 35. Available at: <https://journal.uokufa.edu.iq/index.php/ksc/article/view/4690/4319> [Arabic]
17. Arabic Language Academy. (2004). *al-Mu‘jam al-Wasīf*. 4th ed. Cairo: Maktabat al-Shurūq al-Dawliyya. [Arabic]
18. al-Marghīnānī, Burhān al-Dīn ‘Alī ibn Abī Bakr. (2011). *al-Hidāya: Commentary on Bidāyat al-Mubtadī*. Karachi: Maktabat al-Bushrā. [Arabic]
19. al-Mawṣilī, ‘Abd Allāh ibn Maḥmūd ibn Mawdūd. (2025). *al-Ikhtiyār li-Ta’līl al-Mukhtār*. Edited by Abū Lubāba Shāh Maṣṣūr. Damascus: Dār al-Rawḍa. [Arabic]